

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

4178

4179

4180

4181

4182

4183

9(47.925)

U-33

Uthuliyin 1351

200

Printed in Turkey

ԿԱՐԱՊԵՏ ԵԶԵԱՆՑ

Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՄԱՅՐ ԱԹՈՈՒ

ԵՆ

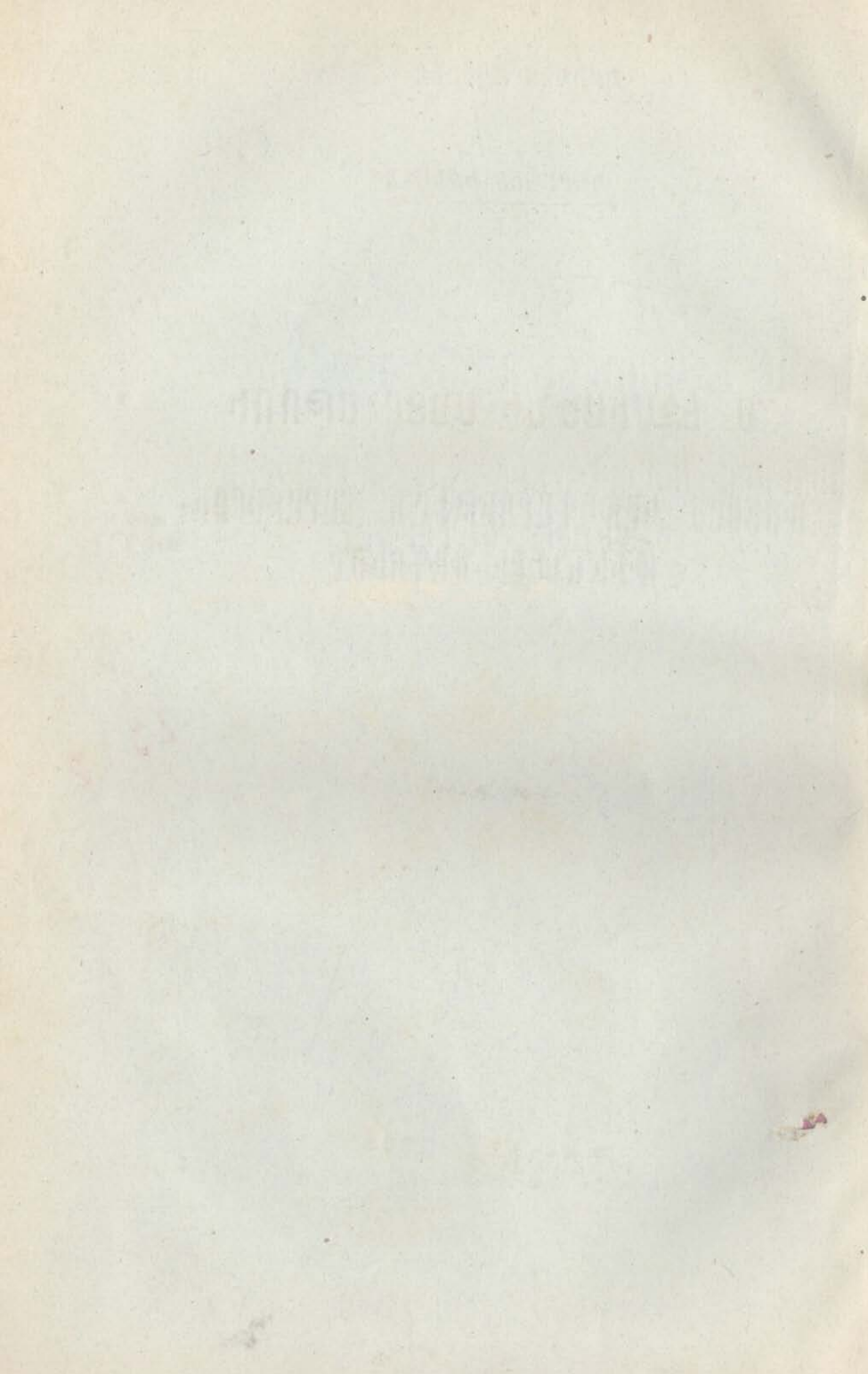
ՌՈՒՍԱՅ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՅԱՐԱՐԵՐՈՒ-
ԹԻՒՆՆԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

—

Թ Ի Ը Ի Ս 1905

Գր. Ա. Համբարձումյան

2012

ԿԱՐԱՊԵՏ ԵԶԵՆՑ

Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՄԱՅՐ ԱԹՈՈՒԻ

և լ

ՌՈՒՍԱՅ ԿԼՈՒՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒ-
ԹԻՒՆՆԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

— 1904 —

Թ Ի Ը Լ Ի Ս 1904

Արագատիպ Ա. Բուժաթիւմէի, Նիկ. 21.

12916 а.с.

СВЯТЫЙ СЛАВЯНОСЛОВ

СВЯТЫЙ СЛАВЯНОСЛОВ

СВЯТЫЙ СЛАВЯНОСЛОВ
СВЯТЫЙ СЛАВЯНОСЛОВ

Дозволено цензурою, Тифлиси, 8-го Октября 1904 г.

6646-57

8

Ս. Էջմիածնի տմենայն հայոց Մայր Աթոռի պաշտօնական յարաբերութիւնները ռուսաց կառավարութեան հետ սկսուած են ժ.Ղ. դարու երկրորդ կիսից՝ Եկատերինէ Բ. Վայսրուհու օրով:

Այդ ժամանակից առաջ տեղի ունեցած Պետրոս մեծի յարաբերութիւնները Հայաստանեայց Եկեղեցու պաշտօնեաների հետ՝ նորա արևելեան քաղաքականութեան համեմատ, որի մէջ մտնում էր նաև Վասպից ծովի ափերի գրաւումը Պարսիկներէց՝ կատարուել էին ոչ թէ գերագոյն հոգևոր իշխանութիւն ունեցող Ս. Էջմիածնի հայրապետների, այլ Քանձասարի կաթողիկոսների հետ, որոնք նստում էին Քանձասարի վանքում, Շուշուայ մօտերը (Նիխավէտաօլի նահանգ):

Հայոց եկեղեցու մի քանի փառամոլ ներկայացուցիչներ Ս. Էջմիածնի Աթոռի ընկճուած դրութիւնից օգուտ քաղելով, ձգտում էին ինքնազրուխ եկեղեցական կենդրոններ կազմել և կաթողիկոսի տիտղոս սեփականել: Այդպէս էր յառաջ եկել Քանձասարի կաթողիկոսութիւնը Պարսկաստանում, որը գոյութիւն ունեցաւ մինչև Ղարաբաղի խանութեան միացումը Ռուսաստանի հետ, որի իրաւասութեան տակ այն ժամանակ ճանաչուած էին միայն Քանձակի (Նիխավէտաօլի) նահանգում և Վասպից ծովի եզերքներում բնակուող հայերը: Սակայն այդ

միջոցին անգամ Գանձասարի կաթողիկոսները ճանաչում էին Էջմիածնի կաթողիկոսների գերագահութիւնը, որովհետև նրանց էին դիմում ամեն տարակոյսների, թիւրիմացութիւնների և վէճերի ժամանակ, Նոցա անկախութիւնը միայն իրանց հօտի վարչական գործերի վերաբերութեամբ էր:

Էջմիածնի Աթոռն իւր միացնող զօրութեան և բարոյական ազդեցութեան անխափան յարատեութիւնը պարտական է, ի միջի այլոց, ժէ գարում նշանաւոր հանդիսացած մի շարք կաթողիկոսների, որոնք յաջորդաբար, իրենց անձնական հեղինակութեամբ զիտեցան պարտուպատշաճ բարձրութեան վրայ պահել այդ Աթոռը մահմեդական բռնութիւնից և կաթողիկ քարոզիչների որոգայթներից՝ պատասպարելով իրենց հօտը:

Արժ. Աղանեանց Գիւտ քահանայի «Գիւտան Պատմութեան Հայոց» վերնագրով հրատարակած ս. Էջմիածնի հայրապետների կոնդակների հաւաքածուն մի զարմանալի տեսարան է պատկերացնում: Այդ հայրապետները, թէպէտ և ընկճուած իրենց բնակավայրում, երբեմն նոյն իսկ ազատութիւնից զրկուած և յետին կարօտութեան մէջ ընկած, գիտէին դարձեալ ամուր բռնել վարչութեան ղեկն իրենց ձեռքում, այնպէս որ ամեն տեղ, ուր վճռելու խնդիր կար, Էջմիածնի կաթողիկոսների բարոյական հեղինակութեան էին դիմում և նրանց հրամանն անսայթաք կատարում Վասպից ծովի ափերից սկսած մինչև Պարսկական ծովածոցը:

1763 թ. Էջմիածնի Աթոռը բազմեց Հայաստանեայց եկեղեցու ականաւոր հովուապետներից մէկը՝ սրբազնագոյն Սիմէոնը:

Նա մի մեծանուն տոհմի շառաւիղ էր և պատանեկան հասակից աչքի էր ընկնում իւր խելքով, հմտութիւններով, հեզ բարքով և քարոզչական տաղանդով: Գեռ սարկաւազ էր, երբ այլ և այլ պատուէրներով առաքուեցաւ Պարսկաստան, Թիւրքիա, Հնդկաստան և արժանի հանդիսացաւ այն մեծ վստահութեան, որ ընծայում էին իրեն. նրան ամեն տեղ սիրում էին և յարգում, և նա բարի յիշատակ թողեց ազգի մէջ:

Մինչ Սիմէոնը Կ. Պօլսից Էջմիածին գալու վրայ էր, հայրապետական Աթոռը Յակոբ կաթողիկոսի մահուամբ թափուր մընաց, և նա Էջմիածին հասնելուն պէս կաթողիկոս ընտրուեցաւ (1763 թ.). Ամենուրեք ցրուած հօտի կարիքներին լաւ տեղեակ սրբազնագոյն Սիմէոնը, չնայելով ձախող քաղաքական հանգա-

մանքներին և Մայր աթոռի ազբատիկ միջոցներին, հաստատամտութեամբ ձեռնամուխ եղաւ այն ծրագրի իրագործման, որ մշակել էր իւր բեղմնաւոր, լայն մաքում Նախ վանքը մի քարաշէն պարսպով պատեց, յետոյ Եջմիածնում և շրջակայքում այլ և այլ շէնքեր հիմնեց, մի թղթի գործարան և մի տպարան հաստատեց. այնուհետև պաշտպան հանդիսանալով մեր եկեղեցու դաւանութեան ու ճշմարտութեան՝ սկսաւ աստուածաբանական գրքեր լոյս ընծայել կաթողիկոսների քարոզչութիւններին դէմ, որ տարածուէր հայերի մէջ: Իբրև վարչական անձն կարգ ու կանոն մտցնելով ամեն տեղ, խստիւ պատժուէր զանցառուներին և միևնոյն ժամանակ զօրացնում Եջմիածնի գերագահութիւնը Գանձասարի և միւս մասնաւոր հակաթոռ կաթողիկոսների վերայ: Այսպիսի գործունէութեամբ կարճ միջոցում վստահութիւն ու հուշակ ստացաւ հայերի մէջ, և ժրաջան կաթողիկոսին համակրող ազգը չզլացաւ նրա թապէս օգնել նրան յօժարակամ նուէրներով: Սիմէոնի ժողովրդականութիւնն ու ազդեցութիւնը միայն իւր հօտի մէջ չէր սահմանափակուած, նրա աջակցութեան դիմում էին թէ՛ վրաց Իրակլ թագաւորն և թէ՛ հարևան խաները, և նա իւր միջամտութեամբ քանիցս անգամ հրկիւրը փրկեց Երեսնի խանի սպառնացած աղէտներէից և աւերմունքից:

Անտարակոյս մի նշանաւոր քաղաքագիտական գործ էր Սիմէոն կաթողիկոսի ուսուսաց կառավարութեան դիմելը և առաջին անգամ պաշտօնական յարաբերութիւններ հաստատելը Պետերբուրգի դրան հետ:

Ինու Պետրոս Մեծի ժամանակից ի վեր հայ ազգի մէջ արմատացած էր այն համոզմունքը, թէ Ռուսաստանը կը փրկէ նրան մահմեդական տիրապետութեան դարևոր լծից. այդ ակնկալութեամբ Սիմէոնի նախորդ Յակոբ կաթողիկոսը 20 յուլիսի 1760 թ. դիմած էր ուսուսաց կայսրին՝ մի ուղերձով, որի մէջ խնդրում էր «զազգն մեր ողորմելի և զազգն վրաց հոգար»: Սակայն այդ ընդհանուր և անորոշ խօսքերով արտայայտուած խնդիրը ոչ մի հետևանք չունեցաւ, մանաւանդ որ ժամանակի պարագաներն էլ նրա յաջողութեան ձեռնտու չէին:

Աւելի շրջանկատ ընթացք բունեց այդ գործում գերբիջանիկ Սիմէոնը, մանաւանդ որ մի յարմար առիթ էլ ունէր ուսուսաց կառավարութեան դիմելու.— Աժտարխանի հայերը թօթափել էին Մայր Աթոռի իրաւասութիւնը և Գանձասարի կաթողիկոսի իշխանութեան տակ մտել: Սիմէոն հայրապետն այդ

դէպքից վշտացած եպիսկոպոսներին խորհրդի կանչեց և գործի հանգամանքները քննելուց յետոյ, որոշեց Պետերբուրգ ուղարկել Դաւիթ վարդապետին մի օրհնութեան կոնդակով, ուր խընդրում էր. «1) որ ս. Գրիգորի՝ Հայաստանի Լուսաւորչի դաւանութեան հետեոյ ուստիարնակ հայերը, ինչպէս մինչև այժմ նոյնպէս և ապագային ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռի իրաւասութեան և իշխանութեան ներքոյ մնան հոգևոր և եկեղեցու վարչական գործերում. 2) որ նրանց վրայ կարգուող եպիսկոպոսն այդ Աթոռի կողմից ընարուի, իսկ Հայրապետին անյայտ և ուրիշ երկիրներէրց եկաւոր ինքնակոչ հովիւների մուտքն արգելուի. 3) և նրան մի Բարձրագոյն հրովարտակ շնորհուի, որը այն տեղի տաճարում մնայ ի նշան մշտական ողորմածութեան և ի յիշատակ բարեյաջող թագաւորութեան»: Այս կոնդակը գրուած է 1 օգոստոսի 1766 ամի: Կոնդակի հետ ընծայ ուղարկուեցան կայսրուհուն և թագաժառանգին Յովհաննէս Մկրտչի, Հռիփսիմէ կուսի, ս. Գէորգի մասունքն և Նոյեան տապանի մի մասը:

Միևնոյն ժամանակ Սիմէոն կաթողիկոսը կոնդակներ զբրեց Աժդարխանի ուսուսց Մէֆօղիյ եպիսկոպոսին և Պետերբուրգում ու Մոսկվայում բնակուող հայերից մի քանիսին խնդրելով, որ Դաւիթ վարդապետի առաքելութեան յաջողուելուն նպաստեն:

Մայր Աթոռի գեապանութիւնը բարեսէր ընդունելութիւն գտաւ Պետերբուրգի դրան կողմից: Կայսրուհու հրամանով արտաքին գործոց Յանձնաժողովը յօրինեց մի հրովարտակ յանուն կաթողիկոսի և յանձնեց Դաւիթ վարդապետին՝ Նորին Սրբութեան հասցնելու համար:

Այդ հրովարտակում, որ գրուած է 30 յուլիսի 1768 թ., կարդում ենք, թէ Վստ օրինակի նախնեաց՝ Մեզ ևս հաճելի է Մեր կայսերական զթութիւնն ու մարդասիրութիւնն ընծայել թէ արդի գերագնիւ Սիմէոն կաթողիկոսին և թէ նրա հայրապետական աթոռի ապագայ յաջորդներին, ինչպէս և իւզրաշիններին ու կառավարիչներին և բովանդակ ազնուաբարոյ Հայ ազգին: Հաճելի է մեզ նաև թոյլատրել յիշեալ Սիմէոն կաթողիկոսին և նրա յաջորդներին, որ նրանք հոգևոր գործերի և եկեղեցական ծէսերի նկատմամբ՝ իրենց իրաւասութեան ներքոյ պահեն Ռուսոց Կայսրութեան մէջ բնակուող հայազգի ու հայադաւան մարդկանց... այս պատճառով՝ երբ որ դրանք պա-

հանջեն մի հայ արքեպիսկոպոս և կամ մի ուրիշ աստիճանի հոգևոր անձն առաքել իրենց մօտ, թող այդ պաշտօնեաները նոյն ինքն հայրապետի վկայադիրն ունենան և առանց այդ վկայագրի Մեր պետութեան մէջ չընդունուին... Բացի այդ՝ եւրաշխաւորում ենք յիշեալ վեհադնեայ Սիմէոն կաթողիկոսին և ազնիւ իւզրաշիներին ու կառավարիչներին և ամբողջ ազնուաբարոյ Հայ ազգին և մանաւանդ ուսաց կայսրութեան մէջ ընակուող հայերին Մեր Բարձրագոյն Կայսերական շնորհն ու հովանաւորութիւնը. և ընդ սմին ծանուցանում, որ Սիմէոն հայրապետի կողմից Դաւիթ վարդապետի ձեռքով Մեզ առաքուած մասունքները... առանձին հաճութեամբ ընդունած ենք... և յիշեալ Դաւիթ վարդապետը... կարող է բերանացի հաղորդել համայն Հայ ազգին Մեր Կայսերական շնորհի և բարեօրութեան հաւաստիքը, որով կամք և մնամք...»: Այս հրովարտակի պատճէններն առաքուեցան պարտուպատշաճ գործադրութեան համար Աժտարխանի և Կիեվի գեներալ նահանգապետներին:

Դաւիթ վարդապետն այդ Բարձրագոյն հրովարտակից գատ էջմիածին տարաւ մատուցանելու հայրապետին նաև մի նամակ մինիստր կոմս Ն. Յ. Պանինի կողմից և ընծաներ արքունի տանից—«մի քանի կտոր գիպակ և գազ, յապացոյց», ինչպէս գրում էր Պանին կոմսը, «Նորին Մեծութեան առանձին արքայական բարեհաճութեան յատկապէս դէպի Ձեր անձը»:

Կոմս Ն. Յ. Պանինը վերոյիշեալ նամակում, ի միջի այլոց, գրում էր հայրապետին, «Թէ Ձեզ և թէ ամբողջ ազնիւ Հայ ազգին ուղղուած ամենաշնորհ հրովարտակից հանգամանօրէն կիմանաք, թէ Նորին Կայսերական Մեծութիւնն ինչպիսի յօժարութեամբ բարեհաճեց զիջանել յիշեալ Դաւիթ վարդապետի ձեռքով Ձեր առաքած խնդրին և ինչ առանձին արքայական հաւանութեամբ ընդունուեցան նրա բերած մասունքն և Նոյեան տապանի մասնիկը: Քաղցր է ինձ», յարում է կոմսը, «որ կարողացայ այս առթիւ իմ կողմից մի փոքր ծառայութիւն մատուցանել Ձերդ Սրբութեան և ըստ կարելոյն նպաստաւոր լինել Ձեր փափագի կատարման, որի մասին այս գրութիւնս բերողը չի զլանայ վերագառնալուն պէս անձամբ զեկուցում տալ Ձերդ սրբութեան»:

Դաւիթ վարդապետի առաքելութեան այդ աստիճանի յաջող ելքը մեծ յոյսեր ներշնչեց սրբազնագոյն Սիմէոնին: Այսու-

հետև ոչ միայն Հայոց ազգը, այլ և եկեղեցին և մայր Աթոռը կարող էին դժուար պարագաներում ապաւինել ռուսաց կառավարութեան հովանուն և օգնութեան: Եկատերինէ Բ., իբրև հետևող իւր մեծ նախորդի արևելեան քաղաքականութեան, որ խոստացած էր «իւր յատուկ գթութեան և հովանաւորութեան տակ առնել հայոց ազգը», վերոյիշեալ 30 յունիսի 1768 թ. հրովարտակով սկիզբ դրաւ այն յարաբերութիւններին, որոնք շատ արդիւնաւոր եղան Անդրկովկասեան երկրի ապագայ վիճակի նըկատմամբ և նպաստեցին ռուսաց տիրապետութեան տարածուելուն Կովկասում:

Սիմէոն կաթողիկոսը ջերմ երախտագիտութիւնից դրդուելով, որի մասին խօսում է 10 յուլիսի 1771 թ. կոնդակի մէջ, մի եկեղեցական մաղթանք շարադրեց Ռուսաց Կայսրի և ամբողջ Կայսերական տան համար, որ կատարուելու էր արքայական տօներին: Այդ մաղթանքը, որ կազմուած է մի շարք սաղմոսներից, աղօթքներից, Աւետարանի և Գործք Առաքելոցի պատշաճ հատուածներից, սկսում է հետևեալ օրհներգութեամբ.

«Ամենազօր Աստուած և թագաւոր յաւիտենից, որ ի պատկեր քո երկնաւոր և աներևոյթ թագաւորութեանդ, հաստատեցեր յերկրի թագաւոր (այս անուն) ի կառավարել և ի պահպանել զքո ժողովուրդ. պահնս՝ զսա անասան և անպարտելի:

«Աղբիւր կենաց և պարգևիչ խաղաղութեան և զօրացուցիչ քոյոց ծառայից. յաւել զկեանս խաղաղականս ի քէն. պատկեցեալ Արքայիս մերոյ (այս անուն) և զօրացն ի թշնամեաց պատերազմի ի փառս անուանդ և ի պայծառութիւն եկեղեցւոյ քում սրբոյ. յորում փառաւորի անդադար տէրութիւնդ քո:

«Բարձրացն Տէր և փայլեցո զգաւական իշխանութեան Սորա ընդ ամենայն ծագս երկրի. ընդարձակեա շառաւիղօք և հարազատ ժառանգակցօք մինչև ի կատարած աշխարհի. այլ և օրհնան և պահպանեա զամենեսեան, որք ընդ իշխանութեամբ սորին ենթադրին, յորոց փառաւորի անդադար տէրութիւնդ քո:

«Թագաւոր երկնաւոր՝ զեկեղեցի քո անշարժ պահնս և զերկրպագուս անուանդ քում պահնս ի խաղաղութեան»:

Վերջապէս աւագ հոգեորականներից մէկը չորսած կարգում է նոյն ինքն Սիմէոն կաթողիկոսի յօրինած աղօթքը, որի

մէջ բացորոշ արտայայտուել են հայ ազգի մտքերն ու զգացումները դէպի Ռուսիան և ուսաց վեհապետները: Այդ աղօթքի բովանդակութիւնը բազումօրէն յառաջ ենք բերում:

Եււ արդ՛ մեք ամենեքեան խոնարհնալ անկանխօք առաջի քո և մեծաւ սպաղատանօք հայցեմք յամենառատ յողորմութենէդ քումմէ, (Տէր Աստուած մեր) զի շնորհեսցես զՍա մեզ (զայս անուն) ամէնողորմած Վայսրն ամենայն Ռուսաց ընդ երկայն աւուրս արդարադատ և իրաւախոհ թագաւորութեամբ. յատկապէս շնորհք, ողորմութիւն և օգնականութիւն քո անպակաս արասցես ի սմանէ... Զթագաւորութիւն Սորա յաղթօղս, զօրաւորս և անպարտելիս արասցես ի վերայ ամենայն թագաւորութեանց. ձեռն քո ընկալցի և բազուկ քո զօրացուսցէ զսա. զթշնամիս սորա հալածականս արասցես. և զյարուցեալսն ի վերայ սորա ի ներքոյ ոտից սորա արկցես: Վո ամենայաղթ զօրութեամբդ և սրբոյ խաչիդ նշանաւն ամբացուսցես և պարսպեալ պահպանեսցես զսա և զթագաւորութիւն սորա յամենից յերևելեաց և յաներևութից թշնամեաց: Աճեցուսցես և պտղաբերս արասցես զսա արքայազնօք և քոյսպարզև զաւակօք: Անպակասելի և անթառամելի արասցես զթագաւորութիւն սորա յազգէ յազգ և յորդոց յորդիս մինչև ի կատարած աշխարհի... Նոյնպէս և զսիրտ քոյսպակ թագաւորիս մերոյ (այս անուն) քաղցր և զթած պահեսցես առ ամենայն ստորադրեցեալսն իւր և մահաւանդ առ ազգս Հայոց. ընդ Որոյ հովանաւորութեամբն մնալով ի խաչազուծեան, փառաւորեսցուք զՀայր և զՈրդի և զՍուրբ Հոգիդ՝ այժմ և միշտ և յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն»:

Այդպէս են աղօթում հայերը ուսաց Վայսրի համար, այդպէս էլ աղօթել են Նրա համար դեռ այն օրերում, երբ հայերի հայրենիքն և հայրապետական Աթոռը ուսաց պետութեան սահմանների մէջ չէին մտած:

Սիմէոն կաթողիկոսը Բարձրագոյն հրովարտակի զօրութեամբ 1773 թ. Ռուսաստանի հայոց վիճակաւոր առաջնորդ կարգից իշխան Յովսէփ Արղութեան Երկայնաբազուկին: Այդ ընտրութիւնն Էջմիածնի հովուապետի իմաստութեան և հեռատեսութեան ապացոյց էր: Յովսէփ Արղութեան Երկայնաբազուկ արքեպիսկոպոսը ծագում էր մի ականաւոր իշխանական զարմից և փսեմ մտքի ու ճոխ կրթութեան տէր անձն էր՝ զեղեցիկ ու պատկառելի դէմքով, խոչոր ու մտածկոտ աչքերով, որոնք

գրաւում էին նայողի ուշադրութիւնն ու համակրանքը. այդ յատկութիւններին շնորհիւ նա շուտ մուտք գտաւ Կայսրուհու և թագաժառանգի մեծագոյնիկ դրանիկներին աներում:

Արքեպիսկոպոսին յատուկ թափանցիկ ու նուրբ միտքը, բնածին խոհականութիւնը, ընդարձակ գիտելիքներն և այն դարու քաղաքագէտներին զբաղեցնող արևելեան երկիրների կացութեան ծանօթութիւնը հնար տուին նրան, շնայելով իւր երկտասարդական հասակին (ծնուած էր 1743 թ.) և ուսերէն չգիտենալուն, վաստակել այնս իսի անձանց համակրանքն ու վաստահութիւնը, ինչպէս էին վսեմափայլ Գ. Ա. Պոտեօմկին իշխանը, Ա. Վ. Սուվորովը, Ն. Ի. Պանինն և Վ. Զուբովը: Իշխան Յովսէփ արքեպիսկոպոսի զատողութիւններն արևելեան քաղաքականութեան վերաբերեալ խնդիրներում այն աստիճան կարևոր էին Գ. Վոստօմկին իշխանի, Սուվորով, Ն. Ի. Պանին և Վ. Զուբով կոմսերի կարծիքով, որ դրանք բացէ ի բաց անհրաժեշտ գտան նրա ներկայութիւնն երկրորդ տաճկական և պարսից պատերազմների ասպարիզում, և նա ուղեկից եղաւ ուսաց զօրքին այդ արշաւանքների ժամանակ:

Սրբազանի հոյակապ ձիրքերը, երկու արքունեաց և բազմաթոյն կառավարչական շրջաններին մերձուոր լինելը, ինչպէս և Օրթոդոքս եկեղեցու զլիաւոր հովիւների՝ այն է Մոսկուայի Պլատոն միտրոպոլտի և Ս. Պետերբուրգի Գաբրիէլ միտրոպոլտի հետ բարեկամական յարաբերութիւններ ունենալը շատ նպաստեցին նրա Հայաստանեայց եկեղեցու և հայ ազգի զանազան կարեաց հեղինակաւոր և ազդեցիկ ներկայացուցիչ հանդիսանալուն: Փառասէր էր նա, սակայն ձգտում էր յազեցնել այդ զգացմունքը ծառայելով և օգուտ տալով այն պետութեան, որին անկեղծ նուիրուած էր, և իւր ազգին, որին ի բոլոր սրտէ անձնանուէր էր: Յանուն նորա գրուած հրովարտակներն և ուրիշ թղթերը՝ ցոյց են տալիս, թէ կառայութիւնը որքան էր գնահատում նրա մատուցած ծառայութիւնները. Եկատերինէ Կայսրուհին և Պօղոս Կայսրը յաճախ ընդունում էին նրան մասնաւոր ունկնդրութեան համար և արքայական պարգևներով լիացնում նրան: Եկատերինէ Կայսրուհին ընծապեց նրան մի շքեղ փիլոն, վեղարի մի սկանակուռ խաչ և թանգազին մատանիներ. իսկ Պօղոս Կայսրը Ս. Աննայի առաջին կարգի սլատուանշանը շնորհեց նրան և բարձրացրեց զերգաստանով հանդերձ յաստիճան իշխանութեան ուսաց

պետութեան, մինչդեռ նրա տոհմը մինչև այն ժամանակ միայն վրացի իշխանութեան կոչումն ունէր:

Իշխան Յովսէփ արքեպիսկոպոսի Ռուսաստան ժամանելուց եօթը տարի յետոյ, այն է՝ 26 յուլիսի 1780 թ Սիմէոն կաթողիկոսը վախճանուեցաւ, և օգոստոսի 2-ին Էջմիածնի միաբանութեան ընտրութեամբ կաթողիկոս օծուեցաւ Կարնեցի Ղուկաս արքեպիսկոպոսը, որ Սիմէոնի մտերիմ գործակիցն էր. հանդուցեալը մահուան ժամին Էջմիածնի միաբանութեան հետ խօսակցելիս՝ նրան էր մատնացոյց արել, որպէս իւր յաջորդի: Սակայն նրա ընտրութիւնը, կամ լաւ է ասել՝ ընտրութեան եղանակը, մի բանի կենդիւններ առաջ բերաւ Կ. Պալսի հայոց պատրիարքի կողմից: Այն ժամանակ ծայրագոյն կաթողիկոսի համազգային ընտրութեան սկզբունքը հետեւեալ կերպով էր իրագործուում. Էջմիածնի միաբանութիւնն և Պարսկաստանի (գլխաւորապէս Արարատեան նահանգի) հայոց ներկայացուցիչները հաւաքաբար ընտրում էին մի կամ մի քանի կանգիտատ և իրենց որոշումն այդ մասին Կ. Պոլսի Խաչքում Կ. Պոլսի հայ ժողովուրդը, ի դիմաց Թիւրքիայի հայոց, ընտրում էր առաջարկուած կանգիտաներից մէկին, որի համար և Թիւրքիոյ պետութեան սահմանների մէջ իրաւասութիւն չնորհող «բերաթ» խնդրում Սուլթանից:

Էջմիածնի միաբանները, վախենալով մահմեդական խաների միջամտութիւնից կաթողիկոսի ընտրութեան մէջ՝ և մանաւանդ Երևանի խանի, որ Գանձասարի կաթողիկոսի դրդմամբ հակամէտ էր պաշտպանել դրա թեկնածութիւնը հայրապետական Աթոռին, — փութացին սրբազնագոյն Սիմէոնի մահից յետոյ՝ իրենց ընտրածին նստեցնել թափուր մնացած Աթոռի վրայ և նրան կաթողիկոս օծեցին՝ առանց զեկուցում տալու այդ մասին Կ. Պոլսի հայ ժողովրդեան:

Այդ հանգամանքն առիթ տուաւ Կ Պոլսի Զաքարիա պատրիարքին, որ կարծեօք ինքն էր ուզում Սիմէոնին յաջորդել, պնդելու, թէ Ղուկասն ռառանց ընտրութեան ազդի է օծեալ, և թէ նա՝ Զաքարիան անկարելի է համարում «բերաթ» խնդրել Սուլթանից և կարգադրել, որ Ղուկասի անունն եկեղեցիներում յիշատակուի: Կ. Պոլսի պատրիարքի այդ ընթացքը շատ էր տաղնապում խաղաղասէր Ղուկասին: Նա ցաւում էր ս՛յ այնքան իւր անձնասիրութիւնը շօշափուած համարելով, որքան Մայր Աթոռի սրբութեան և հեղինակութեան նսեմանալուց

Երկիրդ կրելով, որովհետև նրա հակառակորդը, փորձում էր սահմանափակել Մայր Աթոռի իրաւունքները, ինչպէս գրում էր Ղուկաս կաթողիկոսը Ջաքարիայի մասին, և աշխատում էր «զանխոնարհելի իշխանութիւն սրբոյ Աթոռոյս արկանել ի ներքոյ ստորագրելոց իւրոց»։ Սրբազնագոյն Ղուկասն իւր կոնդաակի մէջ ի 15 դեկտեմբերի 1780 ամի, որ ուղղուած էր Կ. Պօլիս, անկեղծաբար յայտարարում է, թէ նա պարտք համարեց ընդունել ընտրութիւնն աչքի առաջ ունենալով հայրապետական Աթոռի օգուտը և թէ ինքն արդար և ծանր մեղադրանքի կենթարկուէր, եթէ մերժէր այդ ընտրութիւնը։ Ապա թէ Կ. Պօլսի պատրիարքի բողոքը մի վերաւորուած անձնասիրութեան վերագրելով, հայրապետը քրիստոնէական հեզութեամբ յօժարութիւն է ցոյց տալիս նրան թողնել իւր սեղն և յետ քաշուիլ իբրև մի սոսկ աբեղայ, եթէ տաճկահայոց ընտրութիւնը Ջաքարիայի վրայ կայանայ։ Ղուկաս կաթողիկոսը՝ ամբողջ ժամանակ, մինչ իւր ընտրուելու առթիւ թղթակցութեան մէջ էր Ջաքարիայի հետ, ձեռնպահ էր մնում որ և է կարգադրութիւն անելուց, որպէս կաթողիկոս, և նոյն իսկ Էջմիածնի մայր տաճարի հայրապետական Աթոռի վրայ չէր նստում։ Նրա կոնդակների մեզ հասած ժողովածուի մէջ յառաջ ևն զայլիս պատմութեան արժանի տղերք, ուր տպաւորուած են նրա խոնարհութիւնը, բարեպաշտութիւնը, կորովի միտքը, անձնուիրութիւնը Մայր Աթոռին և այն խորին վիշտը, որ մաշում էր նրան, երբ փորձում էին աղաւաղել այդ Աթոռի իրաւունքներն և կամ զլանում արժանաւոր յարգանք ընծայել նրա հեղինակութեան։ Կ. Պօլսի սուսաց դեսպան Թամարան իւր զեկուցագրի մէջ 30 մայիսի 1801 ամի գրում է. «Ղուկաս կաթողիկոսը, որին անձամբ ճանաչել եմ, հայոց վարչական գործերում պատուական յատկութիւններ ցոյց տուող մարդ է, և նրա նուիրական, թէև համեստ, բայց լուսամիտ փափագն է վերականգնել իւր ազգը Ռուսաստանի օգնութեամբ, երբ որ վերջինիս հանգամանքներն ու վիճակը յոյս տան իւր հովանաւորութեան գիմնու յօգուտ, այլ ոչ ՚ի կորուստ հայ ազգի»։

Սրբազնագոյն Ղուկասի այդ դժուար կացութեան վախճան գրին Կ. Պօլսի հայ ժողովրդի ներկայացուցիչները, որոնք երկիրզածութիւն և որդիական հաւատարմութիւն զգալով դէպի Էջմիածինը, յաջողացրին պաշտօնանկ անել Ջաքարիա պատրիարքին. այնուհետև նրա յաջորդը, որը պառակտման ա-

ջակցելու տրամադիր չէր, փութաց Ղուկասի համար բերաթ ձեռք բերել Բ. դռնից և կարգադրեց յիշատակել նրա անունը եկեղեցական պաշտամունքներում: Ղուկաս կաթողիկոսն Աթոռի վրայ հաստատուելուն պէս 1780 թ. սովորական օրհնութեան կոնդակ առաքեց իւր հօտին, որի մէջ Սիմէոնի վախճանուիլը ծանուցանելով, յայտնում էր իւր նորան յաջորդ ընտրուելը: Ռուսաստան ուղարկած իւր սնորանիկ կոնդակում նախ և առաջ մաղթում էր Աստուծու օրհնութիւնը «ուսաց ազգի աստուածապահ ու բարեկեցիկ երկրի վերայ և Աստուծով կարգուած ու նրանով զօրացած, խաչապսակ բարեպաշտ օգոստափառ մեծ Ինքնակալ Եկատերինէ Պայտուհու և նրա տիրախնամ Փառանդ Որդու Աստուծով զօրացած Մեծ Իշխան Պաւէլ Պետրովիչի և բարեփառ Մեծ Իշխանուհու Մարիա Ֆեոդորովնայի և նրա տիրաձիր մատաղ որդոց՝ Ալէքսանդր և Կոնստանդին Պաւլովիչների վրայ»: Ապա թէ Սիմէոն կաթողիկոսի մահուան հանգամանքներն և իւր կաթողիկոս ընտրուիլն և օծուիլը հաղորդելով, մաղթում էր Աստուծոյ օրհնութիւնը համայն հօտի և սուրբ Աթոռի հաւատարիմ որդու՝ Յովսէփ Սրբութեան արքեպիսկոպոսի վրայ, և վերահաստատելով նրան պաշտօնի մէջ որպէս զի նա 'ի կատար ածէ իւր սկսած աստուածահաճոյ գործերը, պատուիրում է առաջուայ պէս որդիական սիրով հնազանդուել իրեն և աջակցել ամեն բանում:

Ինչպէս վերն ասացինք, Սրբազնագոյն Ղուկաս կաթողիկոսը շատ նախանձախնդիր էր Մայր Աթոռի գերագոյն իրաւունքների պահպանութեան: Իւր նախորդի նման՝ նա էլ զգուշանում էր Գանձասարի Իսրայէլ կաթողիկոսի դաւերից և հրակում, որ դա չփորձէ ընդարձակել իւր իշխանութիւնը ուսահպատակ Հայոց վրայ: Այս նպատակով Ղուկաս կաթողիկոսը հետևում էր 1768 թ. Բարձրագոյն հրամանի գործադրութեան, այսինքն որ ոչ մի հայադաւան եկեղեցական իրաւունք չունենայ առանց էջմիածնական հայրապետի գրաւոր թոյլտուութեան մուտք գործել Ռուսաստան. և դարձեալ Սիմէոն կաթողիկոսի նման ստէպ ստէպ օրհնութեան թղթեր և աղերսական կոնդակներ էր գրում սահմանամերձ քաղաքների հրամանատարներին, որ ստորագրեալ պաշտօնեաները խստիւ ջանան վերստի իշխալ Բարձրագոյն հրամանի սահմանած պահանջը կատարել:

Պայտերական կառավարութիւնը ուսաց պետութեան սահմանների մէջ Հայաստանեայց եկեղեցուն և Մայր Աթոռին

հովանաւոր լինելուց զատ՝ չէր զլանում նաև մոհմեղական երկիրներում հայերին թիարկու հանդիսանալ իւր ներկայացուցիչներին միջնորդութեամբ: Այսպէս՝ երբ 1780 թ. Յովսէփ արքեպիսկոպոսը Ղուկաս հայրապետի պատուէրով խնդիր տուաւ Արտաքին Գործոց Ատենին, որպէս զի յանձնարարուի Օսմանեան պետութեան մօտ կարգուած դեսպանին՝ կարևոր դէպքերում «օգնել ու պաշտպանել հայոց Հայրապետի նուիրակներին Թիւրքիայի մայրաքաղաքում»,—այդ առթիւ 23 յունուարի 1781 ամի մի Բարձրագոյն պիւր առաքուեցաւ յանուն Կ. Պօլսի ռուսաց դեսպան ստատսկի սովէտնիկ Ստախէչկովի, ուր ի միջի այլոց ասուած էր. «Ի նկատի առնելով այդ Հայոց Հայրապետի մշտատեւ անձնուիրութիւնը Մեր Գահին և Հայերի քրիստոնեայ լինելն, և այն հանգամանքը, որ նրանցից շատերը Մեր պետութեան մէջ են բնակուում և ընդ միշտ Մեզ հպատակ են, Մենք ամենայն ողորմածութեամբ յօժարամիտ ենք ամեն պատեհ՝ դէպքերում ցոյց տալ Մեր արքայական բարեմտութեան և ձեռնտութեան հաւաստիքը թէ՛ նոյն Հայրապետին և թէ՛ ամբողջ Հայ ազգին: Ուստի այսու կամեցանք իմացնել ձեզ, որ Հայոց Հայրապետը ոչ միայն ընդունած է Մեզ Պայտերական հրովարտակն և ըստ այնմ հրամաններ առաքուած են մի քանի սահմանամերձ տեղեր, և թէ՛ այժմ նոյն հրամաններն առաքուած են նաև Ազովի ու Նովորոսիյսկի նոր նահանգների վրայ, այլ՝ թէ դձևք ևս պարտաւոր էք համակերպուել այն հրամաններին ռմեն յառաջ եկած դիպուածներում: Հաճելի է Մեզ նմանապէս, որ այն ամեն տեղերում և դէպքերում, ուր Մեր ծառայութեան և Մեր բուն հպատակների անմիջական առևտրին վնաս չլինի, և Մեր ուղղափառ եկեղեցու հետ միակրօն և այժմ տանկական լծի տակ հեծող յունաց եկեղեցուն ռոտութիւն չյայտնուի և վերջապէս ձևք և երբ Ձեզ յանձնուած կոչման պատուին նուազումն բերող բան չը յայտնուի,—այդ ս.մեն պարագաներում Գուրք Ձեր բարի ջանքը Հայոց Հայրապետի Ձեր ծառայութեան տեղն առաքած նուիրակների օգտին դորձ դնէք, ըստ որում նրանք քրիստոնէական օրէնք դաւանողներ են, և մարդասիրութեան և սոյն հրահանգներին համեմատ ամեն պատշաճաւոր օժանդակութիւն ընծայէք նրանց»:

23 փետրուարի 1798 ամի Բարձրագոյն հրովարտակ շնորհուեցաւ յանուն Ղուկաս կաթողիկոսի և համօրէն Հայ ազ-

զի և 16 մարտի 1798 ամի Ա. Պօլսի Թամարա գեսպանին ուղղուած հրամանագրով կրկնուեցաւ՝ «ամեն կարելի օգնութիւն և պաշտպանութիւն հասցնել Հայոց Հայրապետից՝ Թիւրքիոյ մայրաքաղաքն առաքած եկեղեցական պաշտօնեաներին բոլոր ղէպքերում և յամենայնի վարուել այն հրովարտակիւն (23 յունվ. 1781 ամի) համեմատ» :

Այդպէս էր ռուսաց կառավարութեան ընթացքն առ հասարակ Հայ ազգի և ՚ի մասնաւորի Հայաստանեայց եկեղեցու վերաբերմամբ. և այդ ընթացքն արտայայտում էին ոչ միայն գահի բարձունքից արձակուող հրովարտակները միայն, հասպա և առանձին ղէպքերում նոյն իսկ պետական անձինք, ինչպէս որ տեսնում ենք Ղուկաս կաթողիկոսի թղթերից առ վսեմափայլ Պոտեօմկին իշխանը, Բումբանց և կոմսը, Պանին կոմսն և այլն, ուր Հայրապետն այդ թղթերով շնորհակալութիւն է յայտնում նրանց, որ նրանք հովանաւոր են Հայոց ազգին, բարեւէր են ղէպի Մայր Աթոն և բարեկամ ու ձեռնտու իշխան Արղութեան արքեպիսկոպոսին :

Ղրիմի խանութիւնը Թիւրքիայից անկախ հրատարակող Քուչուկ-Վայնարջեան հաշտութիւնից յետոյ ռուսաց պիտուութիւնը ձեռնամուխ եղաւ մարդաբնակ դարձնել նոր զբաւած Նովորոսիյսկի երկիրը : Կառավարութիւնը յարմար դատեց գաղթեցնել այդ շրջանը Ղրիմի յոյներին ու հայերին և սկսաւ գանազան արտօնութիւններ խոստանալ նրանց, որ յանձն առնեն կայսրութեան սահմանների մէջ բնակուել : Նա հրամայեց «ամեն կերպով յորդորել այն քրիստոնեաներին, որպէս զի մեր կողմը գան, և յուսադրել նրանց, թէ Կայսերական հովանաւորութիւն կը ստանան և այն բոլոր նպաստները, որոնք անհրաժեշտ կըլինին սկզբում : 9 մարտի 1778 թ. Բարձրագոյն հրամանը յանուն վսեմափայլ Պոտեօմկին իշխանի պատուելրում էր՝ շամնայն քաղցրութեամբ ընդունել և ճանապարհի պաշար ու պարէն մատակարարել Ղրիմից գաղթելու յօժարութիւն յայտնող բոլոր յոյներին, հայերին և վրացիներին... որպէս զի այդ նոր զիւղացիք մեր սահմանները ոտք դնելու օրից սկսած ոչ միայն ուտելիքի սրև է կարիք չզգան, այլ և Ձեր անօրէնութեամբ բաւարար երկիր ու տնտեսութեան բոլոր պէտքերը մեր գանձարանից ստանան. բացի այդ մենք չենք յապաղել կարևոր արտօնութիւններ շնորհել նրանց : Ղրիմի քրիստոնեայ բնակիչներն առանց դաւանանքի խտրութեան, յունաց միարոպօ-

յատկապէս այգիների փոխարէն զոհացնել, մանաւանդ որ նրանցից շատերը միայն դրանցով են ապրուստ ձարում»: Նոյն Սուվորովը 30 յուլիսի 1778 ամի զեկուցանում էր Բուսնանցե-Չաղունայսկի կոմսին, թէ «Քրիստոնեաների գերագոյն փափազն այն է, որ նրանք միասին և արդիւնարեւ տեղերի վրայ բնակեցուին... Նրանք ցաւելով են թողում իրենց հայրենի անշարժ կայքը՝ ուստի ես ստիպուած էի խոստանալ հէնց այստեղ վարձատրել նրանց արբուևի զանձարանից, ապա թէ ոչ՝ չէին յօժարուիլ դուրս գալթի»:

Սուվորովի զեկուցմամբ Հայոց գաղթումն սկսուեցաւ 1778 թ. յուլիսի վերջին օրերը: «Փառք Աստուծո», գրում էր նա. «գաղթականութիւնն սկսուել է»: Նոյն թուականի օգոստոս ամսին հայերը Մարկոսեան Պետրոս վարդապետի առաջնորդութեամբ նոր հայրենիքի սահմանը մտան: Բայց այդ տեղ առաջին իսկ քայլափոխին ամեն տեսակ անսպասելի աղէտներ պաշարեցին նրանց... Նեատերինէի փոյթն և Պոտեոմկին իշխանի ու Սուվորովի նման աշխատակիցների ջանքը՝ ըստ կարելոյն շատ զիւրուութիւններ տալու Ռուսաստան գաղթող եկուորներին՝ կարծես թէ համակրութիւն չէին գտնում բնակութեան համար որոշուած տեղի մերձաւոր իշխանութիւնից: Ոչ միայն բաւարար պարէն ու տեղափոխութեան միջոցներ չէին պատրաստուած, այլ մինչև անգամ երկրի այն մասերը չէին սահմանուած, ուր որ նորեկները պիտի նստէին: Գաղթականները Եկատերինսուաւ և Սամարա (արդի Նովոմոսկովսկ) հասնելուն պէս ստիպուեցան կանգ առնել և այդ տեղ բացօթեայ մնալով, առաջին անգամ ծանօթանալ մինչև այն ժամանակ իրենց անյայտ հիւսիսային ձմրան խոստութեան հետ, որ նրանց չար բախտից, մանաւանդ այն տարին, առանձնապէս խիստ էր: Հայերի կրած տառապանքն անհնարին է նկարագրել. սառնամանիքը, ցուրտն ու հիւանդութիւնները նրանց թիւը կիսով չափ նուազեցրին. շատերը ցիր ու ցան փախան, շատերն էլ, որոնց հետ և Պետրոս վարդապետը, նոյն իսկ թուականին մեռան: Մնացածները՝ գարունը հասնելուն պէս սիրտ առին Սուվորովին զիմելու: «Երբ մեզ Ղրիմից դուրս հանեցիք», գրում էին նրանք 18 ապրիլի 1779 ամի, «հաճած էիք, բացի յայտնի 14 յօդուածներից, խոստանալ մեզ, թէ մեր թողած տների փոխարէն՝ նրանց նման շինուած տներ կըտրուին մեզ, տեղերը մեր ցանկութեամբ կորոչուին, թողակն ու պա-

բէնը կը հայթայթուին: Սակայն մեր դալուց յետոյ այնպիսի տեղեր յատկացրին մեզ, ուր ոչ ջուր կայ, ոչ անտառ. բայց այդ վայրերումն անգամ հարկադրում են ամենքիս զբով վկայել, թէ զրանք մեզ յարմար են, սակայն մենք այդպիսի վկայութիւն չենք կարող տալ, որովհետեւ այդ վայրերն ան պէտք են: Սկզբում պարէն ու պաշարն ամենքին բաշխուում էր. իսկ այժմ մի քանիսին ամենին չէ տրւում. երկրագործ մշակներին 120 վերստով անջատում են մեզանից... և մենք ոչ միայն նպաստ չենք ստանում, այլ դեռ աւագակների յափշտակութեան և ուրիշ կեղեքումների պատճառով, նոյն իսկ մեր յետին գոյքից գրկուած ենք և այնպիսի նեղութեան հասած, որ առաջուայ բարեկեցիկ մարդիկն անգամ այժմ մուրալով են հաց ճարում, իսկ միւսները սովից ստիպուած՝ մի չնչին գումարի կամ պատառ հացի փոխարէն իրենց գաւակներին ծախում են: Սովի պատճառով խաշած թեփն իբրև սնունդ դործածելուց շատ և շատ մանուկներ մեռան»:

Այնուհետեւ Հայ պատգամաւորները նոյն թուականի յուլիսի 15 ին մի աղերսագիր ուղղեցին նաև Պոսեոմկին իշխանին, բացատրելով, թէ՛ «նրանք խնդրած էին Ս. Գիմիարիյ Ռոստովցու արուարձանում նստեցնել իրենց, և այդ խնդիրը Ձերդ վսեմափայլութեան հաւանութիւնը գտած էր. սակայն... Ազովի նահանգապետի օգնական (Азовской губернской Канцелярии губернаторский товарищъ) Գարսևանովը բոլոր երկրագործներին ստիպում է թերս գետի վրայ հաստատուել և ամենասոսկալի եղանակով հրամայում, որ այն տեղ չինեն իրենց աները. բայց որովհետեւ նրանք յօժար չէին, ուստի ումանց չղթայեց և մի քանի օր բռնի և անարգ աշխատութեան դատապարտեց (канальная работа): Բացի այդ՝ ամենքն էլ բնակելի տներ չունենալուց և միշտ անապատում մնալուց՝ արեգակի և ստէպ-ստէպ անձրևների տակ տանջուում են, ըստ որում ահա երեք ամսից աւելի է, որ նոյն նահանգապետի օգնականի հրամանով բնակարաններից արտաքսուած ենք և այժմ դուրսն ենք ապրում, և այս փոփոխութիւնների պատճառով շատերն արդէն մեռել են...» ուստի և աղաչում էին պատգամաւորները՝ «թոյլ տալ մեր ժողովրդին վերոյիշեալ Ս. Գիմիարիյ բերդի արուարձանում և դրա շրջակայքում հաստատուել: Հայ գաղթականները ուռւս իշխանաւորներին զիմելուց զատ՝ իրենց ողորմելի վիճակը նաև Յովսէփ արքեպիսկոպոսին

յայտնեցին, և Յովսէփը, որ այդ միջոցին Աժտարիսան էր, փութաց գնալ Պետերբուրգ միջնորդելու նրանց համար, ուր և հասաւ 5 օգոստոսի 1799 ամի:

«Պոտեօմկին իշխանը», գրում է եպիսկոպոսն իւր յիշատակարանում, «մեր գալստեան լուրն առնելով իսկոյն իւր մօտ հրաւիրեց մեզ, երկու ժամ խօսակցեց կրօնական խնդիրների, եկեղեցական ծէսերի, զգեստաւորութեան ու զարդերի և իմ մասին. շատ սէր ու յարգանք ցայց տուաւ մեզ և հրամայեց գալ հետեեալ օրը Քրիստոսի Այլակերպութեան եկեղեցին, ուր տաճարական տօնի առթիւ ներկայ պիտի լինէր Այսրուհին: Եկեղեցում՝ խորան հրաւիրեցին ինձ: Այսրուհու ժամանելուն պէս՝ ես իշխանի ցուցման համեմատ արքայական դռնից դուրս գալով, գլուխ տուի Այսրուհուն. իշխանը զեկոյց նրան իմ մասին: Պաշտամունքից յետոյ Այսրուհին խորան մտաւ և ժպտալով ողջունեց ինձ»:

Այսրուհու ողորմած ուշադրութիւնը Յովսէփ արքեպիսկոպոսին և վերջնոյս սերտ յարաբերութիւնները Պոտեօմկին իշխանի հետ հայ գաղթականների վիճակի դիւրացման նպաստեցին. նրանք ոչ միայն տեղ ստացան Ռօստովի մօտերը ու «Իօն գետի վրայ, ինչպէս որ կամենում էին, այլ և մի առանձին արտօնագիր շնորհուեցաւ նրանց: «Ըս իմ խընդրածից աւելի ստացայ», գրում էր Յովսէփ սրբազանն իւր յիշատակարանում: Բարձրագոյն հրովարտակալ ՚ի 14 նոյեմբերի 1779 ամի առ Վեր ամենօհաւատարիմ Մարկոսեան Պետրոս վարդապետն և ամբողջ հայադաւան զրիմեցի Հայ հասարակութիւնը՝ հրաման ելաւ «հայերի յարմարագոյն բնակութեան համար տալ նրանց Ս. Գիմիարիյ Ռօստովցու բերդի գաւառը՝ սւրոյն միւս գիւղերից...»: «Բարձրելոյ աջը թող ձեր բարեմիտ ընդհանուր ձեռնարկութիւնն օրհնէ», գրում է Այսրուհին... «հաճ և հաւան ենք ոչ միայն ձեզ բոլորիդ Մեր զթառատ հովանու ներքոյ ընդունել, հապա և Մեր սիրասուն զաւակների պէս սփոփել և սննդան բարեկեցիկ անել ձեզ, որքան որ այդ կախուած է մահականացուի փափագից և Մեր անընդհատ հոգատարութիւնից...»: Հրովարտակի 4-րդ յօդուածում ասուած է՝ «Ամենողորմածաբար յանձնարարում ենք Պետրոս ծայրագոյն վարդապետին հովուել իւր հետ Ղըիմից ելած բոլոր Հայ ժողովուրդը, և թոյլ ենք տալիս նրանց եկեղեցիներ և զանգակատուններ շինել և ազատօրէն ամեն պաշտամունք կատարել

իրենց դաւանութեան համեմատ՝ և թող այդ վարդապետն և հայոց քահանաները միմիայն Արարատեան հայրապետական վանքում նստող Հայոց Հայրապետի իշխանութեան ներքոյ գտնուին...»:

«Պօլուղենկի» կոչուած սահմանավայրի մօտ Նախիջևան քաղաքը հիմնելուց և դրան 12 հազար ղեւեատին արօտատեղի յատկացնելուց յետոյ՝ հրամայում ենք սահմանել մի մտզիստրատ (խորհրդարան) և դրա մէջ ձեր օրէնքների ու սովորութիւնների համեմատ դատաստան կտրել և գործադրել ձեր միջից իսկ վիճակով ընտրուած աւագների ձեռքով, որոնք և կը վայելեն Ազովեան նահանգի շտատին համապատասխան աստիճաններ ու ռոճիկներ և փոխարքայի իրաւասութեան ներքոյ կըլինին: Իսկ քաղաքի և գիւղերի մէջ՝ ամեն կարևոր դէպքերում պաշտպանութիւն հասցնելու համար՝ կը կարգուին առանձին ռուս մեծաւորներ, որոնք պարտաւոր կը լինին՝ առանց միջամտելու այդ բնակիչների գատավարութեան՝ մի միայն պաշտպանել նրանց և պատասպօրել»...

Բարձրագոյն հրովարտակի վերոյիշեալ 4-րդ յօդուածը, որ բովանդակում էր Պայտրուհու հոգածու խնամքն իւր նոր հպատակների հոգևոր կարիքների նկատմամբ, չէր մուծուած նոյն թուականի մայիսի 21 յանուն յոյն գաղթականների արձակուած հրովարտակում:

1780 թ. հայերն սկսեցին ղետեղուիլ իրենց շնորհուած հողի վրայ, իսկ հետեւալ թուականի ապրիլ ամսին Յովսէփ արքեպիսկոպոսը Նոր-Նախիջևան քաղաքի հիմքը դրաւ: Հիմնարկութեան տեղում նա հաստատեց և օծեց չորս հիմնաքար չորս Աւետարանիչների անունով և թափօր կատարեց. ապա թէ՛ զանազան ժամանակ թէ՛ քաղաքում և թէ՛ մերձակայ գիւղերում մի քանի եկեղեցի օծեց—իսկ քաղաքի չրջանից զուրս մի բարձրաւանդակի վրայ մի վանք շինուեցաւ և դրան կից՝ մի վարժարան և սպարան:

Միևնոյն թուականին Յովսէփ արքեպիսկոպոսը մի հոգեւոր ատեան (կոնսիստորիա) կազմակերպեց Աժտարխանում և յետոյ նոյն թուականի սեպտեմբերի 9-ին օծեց Մոսկվայի հայոց եկեղեցին՝ յանուն Ս. Խաչի: Իսկ Պետերբուրգի հայոց եկեղեցին նա օծած էր աւելի առաջ, և յատկապէս 18 փետրուարի 1780 ամի: Այդ հանդէսը մի առանձին չքով կատարուեցաւ. ներկայ էին Պոտեօմկին իշխանն և ուրիշ բազմաթիւ

քարձրաստիճան անձինք: Սրբազանը մի հայերէն քարոզ կարաց և դրա տպագիր թարգմանութիւնը բոլոր հանդիսական-դէներին բաժանուեցաւ. և այդ քարոզի երկու փառակագմ օրի նակները մատուցուեցան Պոտեօմկին իշխանի ձեռքով Վայսրուհուն և Մեծ Իշխանին: Վայսրուհին փետրուարի 23 մի հոյակապ պանագիա և ականակուռ խաչ առաքեց սրբազանին 'ի նշան իւր բարեհաճութեան դէպի նա. իսկ մայիսի 3-ին սրբազանն արժանացաւ ներկայանալ Վայսրուհուն և մատուցանել նրան արքայական տան համար յօրինուած մաղթանքի ատորը, որի հեղինակը, ինչպէս արդէն ասած ենք, հանգուցեալ Սիմէոն կաթողիկոսն էր:

Մոսկվայի եկեղեցու օծումից յետոյ Յովսէփ արքեպիսկոպոսը մտադիր էր Աժտարխան վերադառնալ, սակայն Պոտեօմկին իշխանի փափագին զիջանելով ստիպուած էր փոխել իւր միտքը:

Պոտեօմկին իշխանն երկրորդ տաճկական պատերազմի նախապատրաստութիւններն աչքի տռջև ունենալով, կամենում էր, որ սրբազանը նրա հետ Ղրիմ գնայ և ապա պատերազմում ուղեկցէ նրան: Սրբազանի մտերմութիւնն իշխանի հետ, նրա ծանօթութիւնն արևելեան երկիրների և դրանց բարքերի ու լեզուների հետ և մանաւանդ ազդեցութիւնը թիւրքական նահանգներում բնակուող Հայերի վրայ շատ օգտակար էին անում նրա գտնուելին իշխանի մօտ: Յովսէփ արքեպիսկոպոսը, որի վրանը Պոտեօմկին իշխանի վրանին կից էր, ժիր կերպով մասնակցում էր պատերազմական գործերի ընթացքին. իշխանի յանձնարարութեամբ նա մի քանի անգամ գնաց Մոլդաւիայի, Վալախիայի և Բուկովինայի հայաբնակ քաղաքներն և իւրաքանչիւր քաղաքի նուաճումից յետոյ նայ իշխանի պատուէրով դուրս էր բերում հայերին և բնակեցնում Գուբոսարի մօտերքը, ուր այգալիսով մի նոր քաղաք առաջ եկաւ, որ Հայաստանեայց Լուսաւորչի անուամբ Գրիգորոպօլիս կոչեցին: Այս անգամ էլ ռուսաց կառավարութիւնը մի տոանձին խնամք ցոյց տուաւ Հայ գաղթականներին. արքունի գանձարանից միջոցներ տրուեցան մի մայր տաճար, մի վանք, երկու ծխական եկեղեցի, մի առաջնորդարան և մի հոգևոր ատեան կառուցանելու համար, որին կից մտադիր էին հիմնել մի զիմնազիսարքունի գանձարանը յանձն առաւ նմանապէս շինել քաղաքային խորհրդարան, արհեստաւորների խանութներ, ջրանցք և այլն,

և բացի այդ՝ դրամական նպաստներ բաժանեց եկաւորներին առաջին պէտքերը հոգալու համար:

Վայսրուհին, Հայերի գաղթը դէպի Ռուսաստան քաջաբերելով, չէր մոռանում մի կողմից խրախուսել այդ գործում իրեն աջակցող Յովսէփ սրբազանին. ուստի 25 մարտի 1793 ամի մի վեղարի խաչ պարգևեց նրան. միւս կողմից հրաւէր էր կարդում տեղական իշխանաւորներին օգնել իրեն և պատուելում, որ իւր նոր հպատակների մասին ուշի ուշով հոգ տանեն: Այսպէս նա՝ Եկատերինսոյաւի նահանգապետի ուշադրութիւնը հրաւիրելով այդ նորեկ հայերի վրայ, շօ փեսարուարի 1793 ամի հրովարտակի մէջ պատուելում էր նրան՝ լաւից լաւ ապահովել նրանց կացութիւնը, «որպէս զի ոչ միայն մեր սահմաններն անցած հայերը պահուին, այլ և տարաշխարհում մնացող նրանց կրօնակիցները, եկաւորների բարօրութիւնը տեսնելով, զան միանան նրանց հետ»:

Եկատերինէ Վայսրուհին փութաջան իրագործող հանդիսացաւ Պետրոս Մեծի գաղափարի, որ էր կործանել մահմեդական տէրութիւնը և անկախութիւն պարգևել նորա լծի տակ ընկճուած քրիստոնէական ազգերին:

Յունական կոչուած ծրագիրը, որ այն ժամանակ զբաղեցնում էր մեծ Վայսրուհու պետական մարդոց միաբը, բովանդակում էր նաև դիտաւորութիւն վերականգնել Հայաստանի քաղաքական անկախութիւնը Ռուսիայի գերագոյն հովանաւորութեան ներքոյ: Այդ մտքին առանձնապէս համակրում էին Պատեօսիին իշխանը և Ա. Վ. Սուվորովը: Թէ ո՞րքան նրանք ջատագով էին այդ գաղափարին, կարելի է տեսնել ոչ միայն միւս պատմական արձանագրութիւններից՝ այլ և Յովսէփ արքեպիսկոպոսի յիշատակարանից: «1 յունվարի 1780 ամի», զբում է նա, «ինձ մօտ եկաւ Յ. Պ. Գօրիչն և Վասպեան գաւառները նուաճելու համար դէպի Պարսկաստան ձեռնարկուելիք արշաւանքի լուրը հաղորդեց. հարցրեց, թէ քաղաքներն ինչ հեռաւորութիւն ունին իրարից, թէ ո՞րքան հայոց և մահմեդական զօրք կայ Գերբենդից ու Գիրանից մինչև Թաւրիզ և այնտեղից՝ մինչև Ղարաբաղ ու Շիրվան: Ի՞նչ որ դիտէի՝ սասցի, և նա արձանագրեց»:— «2 յունվարի մեզ այցելեց Գեներալ Պօրուչիկ Ա. Վ. Սուվորովը: Նա էլ միևնոյն լինդրի մասին շատ հարցեր առաջարկեց. հանգամանօրէն տեղեկութիւն խնդրեց Ա-

բարատեան Մայր Աթոռի վիճակի մասին և մեծամեծ յոյսեր տուաւ, թէ մեր տիրապետութիւնը վերստին կը հաստատուի: — «Յ յունվարի Գ. Պ. Պոտեովկին իշխանի պատուէրով ես և Յ. Լ. Լազարը նրա մօտ գնացինք՝ շատ խօսեցինք մեր ազգի և Հայաստանի ազատութեան մասին. նա ինքն երկար հարցումներ արաւ մեր ազգի, Հայրապետական Աթոռի և կաթողիկոսի դրութեան մասին: Մենք թախանձանօք աղաչեցինք նրան վերականգնել Մեծ Հայաստանում, այն է Երևանում, մեր տիրապետութիւնը՝ նա պատասխանեց, թէ այդ հնարաւոր գործ է, բայց թէ դրա համար անհրաժեշտ է, որ Հայրապետաւ տեղական տանուտէրներին ոմանք խնդիր տան իրենց ազատելու մասին, որպէս զի օգնութիւն հասնելու առիթ լինի»:

Այնուհետև 13 յունվարի Սուլտրովը խօսակցութիւն ունեցաւ Յովսէփ սրբազանի հետ Ղարաբաղի մեչիքների մասին, և սրբազանը մի առանձին տեղեկագիր ուղարկեաւ նրան այդ նիւթի վերաբերմամբ, որ հրատարակած է հայոց ազգի պատմութեան վերաբերեալ ղիւանակաւն թղթերի Հաւաքածուի Բ. հատորում (էջ. 52—63):

Թուի թէ հայոց ազատութեան գործի նախաձեռնութիւնն էջմիածնի Հայրապետին թողնելու գաղափարն էր, որ դրդեց Պոտեովկին իշխանին Ղուկաս կաթողիկոսի մօտ ուղարկել դօկտօր Յակոբ Բէյնէգաին¹⁾, որ և ճանապարհ ընկաւ Պոտեով-

1) Դօկտօր Յակոբ Բէյնէգաը ծնուած է Այսլէրէնում 1744 թ.: Իւր իսկական ազգանունն Այլիս էր, բայց յայտնի չէ, թէ ինչո՞ւ Բէյնէգաի փոխեց: Երիտասարդական հասակից ուսել էր բնական գիտութիւններ և մանաւանդ բժշկութիւն: Աշխարհներ տեսնել փափագելով, իւր հայրենիքը թողեց և 1776 թ. Վենետիկ և Կ Պոլիս գնաց, այն տեղից Թորատ, Երզրում և Կարսի վրայով Պարսկաստան՝ յատկապէս Էջմիածինը տեսնելու համար, ուր հաւանականօրէն հասաւ 1778 թ.: Այդ միջոցին հայրապետական աթոռի վրայ նստած էր Սիմէոն կաթողիկոսը, որ գտնուում էր ամառանոցում: Բէյնէգաը ներկայացաւ նրան Կ. Պոլսի պատրիարքի յանձնարարական նամակով: Նրան մի զորակազարդ և արեւելեան կերպով կահաւորուած շքեղ վերան յատկացարին: Կաթողիկոսի փեմ ու բարեմոյն պատկերն և զրաւիչ ձեերը հիացրին նրան: Բէյնէգաի վկայութեամբ՝ Հայրապետը մի ընդհանուր յարգանք վայելող և իւր ուղերթութիւնների շնորհիւ շատ բաներ զիտցող մարդ էր, և Բէյնէգաը շատ օգտաւէտ զիտելիքներ ստացաւ նրանից: Դոկտորը 9 օր

կին իշխանի կողմից մի գրուծիւն և ընծայ տանելով հայրապետին և նամականքի Յովսէփ արքեպիսկոպոսից, Յ. Լ. Լազարեւից և Մանուչարեանից: Սակայն կաթողիկոսին այս գործում առաջին քայլն անել տալու փորձը յաջողութիւն չգտաւ. Ղուկասն զգոյշ վերաբերուեցաւ Պետերբուրգի առաջարկութեան և Էջմիածնի վրայ նոր աղէտներ կուտակելու վտանգից վախենալով, խոյս տուեց սրև է մասնակցութիւնից: Կաթողիկոսը դօկտօր Յակոբի Էջմիածին գալը Յովսէփ սրբազանին յայտնելիս՝ ի միջի այլոց գրում էր 17 յունվարի 1788 ամի, թէ «Եւ զոր ինչ ի բերան ասելին էր, զամենայն ծանոյց և իմացաք: Մեք ևս զբեցաք շնորհակալութեամբ զպատասխանի մեծի իշխանին և զմերոցն: Եւ զոր ինչ վայել էր, ընդ իւրն խօսեցեալ և ըստ արժանւոյն շահեալ, ուղիորեցաք աստի, տուեալ նմա և զայս թուղթ: Որում, թէ դէպ լիցի զքեզ տեսանել, զիտելոց ես զի՞նչ խօսելն մեր ըստ հարկի և ըստ ձեռնառութեան ներկայիս»: «Ինչ որ դօկտօրը բերանացի ասելու էր մեզ՝ ասաց, և լիովին իմացանք, և ամեն բան ինչ որ պէտք էր, խօսեցինք... Երբ տեսնես նրան, կ'իմանաս, թէ ի՞նչ ասացինք նրան, ի նկատի առնելով ներկայ ժամանակիս պահանջները»:

Ղուկաս կաթողիկոսի այդ զգուշաւոր ընթացքը մի այնպիսի խնդրի վերաբերմամբ, որ ոգևորում էր Ռուսիայում և Հնդկաստանում բնակուող, ուստի և Հայաստանի իսկական կացութեան անտեղեակ հայերին, դժգոհութիւն պատճառեց նրբանց. նրանք, կարծիք, սկսան կշտամբել հայրապետին, ասե-

մնաց այնտեղ և մեծ ափսոսանքով մեկնեցաւ «այդ՝ զուցէ աշխարհի ամենալաւ անկիւնից»։ Նա ստիպուած էր աճապարել Տետեկելու վրայ Հերակլ թագաւորի հրաւերին, որի մօտ և մէկ ու կէս տարի մնաց Թիֆլիզում, իրրև արքայի բժիշկ: Բէյնէզսի կենսագրի տեղով՝ թագաւորն իւր խոստումները չկատարեց, և այդ եղաւ պատճառ Բէյնէզսի Տետանալուն Թիֆլիզից: Բէյնէզսը գնաց Պետերբուրգ և մի տեղեկագիր տուաւ Պոտեմկին իշխանին Վրաստանի դրութեան մասին և մերձաւոր մասնակցութիւն ունեցաւ Վրաստանը Ռուսիայի հովանաւորութեան ներքոյ ընդունելու համար եղած բանակցութիւնների մէջ: Նրբան վերադարձրին Վրաստան Ռուսիայի ներկայացուցչի պաշտօնով: 1793 թ. մի քաղաքագիտական իմաստ ունեցող յանձնարարութիւն տրուեցաւ նրան առ Ղուկաս կաթողիկոսը: Բէյնէզսը այդ յանձնարարութիւնը կատարելուց յետոյ կրկին գնաց Պետերբուրգ: Պոտեմկին իշխանը հաւատարմութիւն էր ընծայում նրան և տաճկական պատերազմի ժամանակ

լով, թէ նա խոյս է տալիս հայոց ազատութեան գործին արդեամբ մասնակցելուց և իբր թէ անտարբեր է դէպի ազգի վիճակը, Այդ կշտամբանքը նոյն իսկ կաթողիկոսի ականջին էլ հասաւ, և նա մի ընդարձակ գրութեան մէջ առ հնդկարնակ Շամիր խանը, որ այն դարու ամենագործունեայ ազգասէրներից մէկն էր, բացատրեց իւր հայեացքը յիշեալ խնդրի վերաբերմամբ, ցոյց տալով և այն պատճառները, որոնք ստիպում էին իրեն իւր բռնած ընթացքին հետեւել: «Գրած էիր ինձ որ մեր ազգի և աշխարհի ազատութեան համար հոգ տանեմ և յիշատակած էիր այդ նպատակին ծառայող մի քանի միջոցներ: Խօսքերդ քո շնորմ ազգասիրութեան և ազգի մասին ունեցած հոգածութեան ապացոյց են: Երանի՛ թէ դրանք գոնէ մասամբ իրագործելի լինէին. դրա համար սակայն անհրաժեշտ է, որ մեր ազգը հաւատացողների և բարեմիտների իշխանութեան ներքոյ գտնուէր և ապահովութիւն վայելէր, որպէս զի կարենայինք նրանց օգնութեամբ երջանկութեան թեկնածել. բայց ահա անողորմ թշնամիների վայրագութեան ենք մատնուած. և քանի որ նոյն իսկ հաւատարիմ ծառայութեամբ անկարող ենք գթութիւն գտնել նրանցից, ի՞նչ կլինէր, եթէ մենք անհնազանդութիւն ցոյց տայինք: Առ այս դու կասես, թէ մեզ հաճելի է ստրկտնայ անօրէններին և մենք ազատութիւն սիրող չենք. սակայն օրհնեալ որդի, եթէ դու մեր երկիրը գայիր, Ջուլֆայից մինչև այստեղ և ուրիշ կողմերը շրջէիր, ուր որ ապրում են մերայինք, աչքերովդ կըտեսնէիր նրանց թշուառ կացութիւնն և իշխանների բռնութիւնը և անձամբ կըճամոզուէիր, որ այդ գիտումները չեն կարող իրագործուել, և եթէ իրագործելի լինէին, միթէ այնքան յիմար ենք, որ չկամենայինք տաւապանօններից ազատուել... 1)

Մոլդավիա կանչեց նրան: Բէյնէզը կարծեօք իմօռոյ ծանօթ էր Յովսէփ Սրբազանի, Լազարեանների և Մանուէրեանների հետ: Սրբազանն իւր յիշատակարանների մէջ ասում է, թէ 1793 թ. նրան բժշկում էր Բէյնէզս զօկտորը: Բէյնէզը կոլլէժսկի սովետնիկի աստիճան ունէր և բժշկական ինստիտուտի վերատեսուչ և բժշկական խորհրդի քարտուղար էր, երբ որ մեռաւ: Biographische Skizze des Russisch-Kaiserlichen Collegien Raths Dr. Jacob Reineggs, von J. D. Cerstenberg. Cotha und S. Petersburg. Bei Cerstenberg und Dittmar. 1797. էջ 333-335, 377-382, 387-389:

1) Գրեալ էին մեզ վասն ազատութեան աշխարհիս մերոյ և

«Թուում է թէ ոմանք ըստ հաճոյից խօսելով, թէ այս ինչ
և կամ այն ինչ կողմից օգնութիւն կը հասնի մեզ, մտքերիդ
ազդել են... Հաւատարմաւ իմացիր, որ այժմ ոչ հիւսիսային
տէրութիւնից մեզ օգնութիւն կը հասնի, ոչ էլ ուրիշնե-

ազդիս հոգ տանել, և ցուցեալ էիր զոմանս կերպս կարգադրու-
թեան՝ որք ի ջերմեանդ սիրոյդ և ի ջատագովութենէդ առ
ազգս պարզմտութեամբ արտադրին ասութիւննդ այդորիկ:
Այլ երանի էր՝ թէ զոնեա մասնաւորապէս արդիւնանային.
բանգի առ այդ պիտոյ էր ամենայն ազգի մերոյ ընդ հովանեաւ
հաւատացեալ և բարեմիտ տէրանց լինել և զապահովութիւն
ունիլ, որ խնամածութեամբ նոցա կարիցէին ձգտիլ առ եր-
ջանկութիւնս, բայց ահա ըստ մեծի մասին մատնեցեալք կան
ի խտտութիւնս թշնամեաց անողորմից, որ հաւատարմապէս ծա-
ռայելով ևս չկարեն զողորմութիւն գտանել, ուր մնաց թէ
զապատմբութիւն զուցանիցեն, որ բնաւ ոչ իսկ կարեն: Առ
այս ասիցես՝ թէ հաճիր ընդ ծառայութիւն այլազգեաց և ոչ
սիրէք զապատութիւնս Բայց լինէր՝ թէ օրհնեալդ այժմ յայս
կողմունս զայիր և շրջազայէիր ի Ջուզայու մինչև ցաստ և
յայլ կողմունս՝ յոր զոն ազգ մեր և ախանատես վերահասու-
թեամբ իմանայիր զկացութիւնս մերալնէից և զանօգնականու-
թիւնս և զընդութիւն իշխողացն և ինքնին կնքէիր՝ թէ այս
զիտմանցս յառաջանալ ոչ լինի. ապա թէ հնարաւոր իցէ յա-
ռաջանալն միթէ յիմար իցեմք, որ ի տառապանսց զերձանիլ
չկա՛նցիմք... Թուի թէ ոմանք ըստ հաճոյից խօսելով, թէ յայս
ինչ այն ինչ կողմանց ձեռնտուութիւն և օգնականութիւն լինիցի
մեզ, գողացեալ են զմիտսդ... և հաւատապէս իմա՛, որ ոչ ի հիւ-
սիսական և ոչ յայլոց մեզ այցելութիւն կարէ լինել այժմ,
բայց յԱստուծոյ: Եւ ի շրջապատեցեալ զուս մեր ի թշնամեաց
եթէ նշան երևիցի յարելոյ և հօցելոյ առ կարծեցեալ օգնեան
առաջի կայ նեղութիւն, խոշտանկումն, յափշտակութիւն և
սուր. իսկ եթէ անստոյգ համարիցիս զգրեալքս և զարձեալ
անսայցես նոցա՛ որք զհաճոյականս խօսին, ապա յայլոց հա-
ւատարմաց տեղեկացիր՝ եթէ յանցեալ ամսն մինչ Արցախեցիք
ձգեցեան առ ապաւինութիւն նոցա, ի բռնաւորէն իւրեանց
զինչ անցք անցին ընդ նոսա, զիմարդ մահացաւ խղձալի Յով-
հաննէս կաթմողիկոսն և Բրպէս աղաւաղեցաւ. սուրբ Աթոռն
Պանձասարու. և այժմ ո՛ւր են մելիքազունքն, և զի՛նչ կրեցին
(որ և ի յառաջանալ այնց զառնութեանցն ի քանի՞ տեղեաց
զրեցին առ մեզ զբանս գովութեան՝ թէ յոյժ բարուք էր՝
որ դուք ոչ ցուցիր առ նոսա զնշան համակամութեան և անվը-
նաս պահեցիր զսուրբ զահգ) և ի տեղեկանալդ զայսմանէ
ստուգութեամբ, ապա ընտրեա զսուտն և զիրաւն և անմեղա-
գիր լեր մեզ:

րից, այլ միայն Աստուծուց: Եթէ մենք, թշնամիներից շրջապատուած, որ և է նշան ցոյց տանք, թէ յարուսմ ենք և կամ թէ աչք ենք ուղղում այդ կարծեցեալ օգնիչներին, այն ժամանակ մեզ ուրիշ բան չի սպասիլ, բայց թէ նեղութիւն, խոշտանգանք, յափշտակութիւն և սուր. իսկ եթէ մեր զբաժն անստոյգ համարես և հաճոյական բան ասողներին ականջ դնես, տեղեկացիր միւս վստահելի անձերից, թէ անցեալ տարիներն ինչէր կրեցին իրենց բռնակալից արցախեցիք, երբ այն հաճոյախօսների վրայ յոյս դրին, և ինչպէս միուաւ խղճալի Յովհաննէս կաթողիկոսն և ինչպէս քանդուեցաւ Գանձասարի աթոռը, և ո՛ւր են այժմ մեկիքներն և ինչ աղէտներ քայեցին նրանք: Այդ դառնութիւնների ժամանակ որքան տեղերից մեզ գովասանք գրեցին, թէ շատ լաւ էր, որ մենք համակրութեան նշան ցոյց չառնէք նրանց և մեր սուրբ գահը վնասներից ազատ պահեցինք: Այս բոլորն ստուգութեամբ իմանալուց յետոյ՝ գատիլը սուտն իրաւից և մեղադիր մ'ի լինիք մեզ»:

Սակայն թէպէտ Պոտեօմիկին իշխանի փորձը՝ դրդելու կաթողիկոսին Հայաստանի ազատութեան նախաձեռն լինել՝ յաջողութիւն չունեցաւ, բայց և այնպէս Կայսրուհին իւր նախագծին հետևելուց յետ չկասեց: Ռուսաց զօրքերը Վ. Ա. Զուբով կոմսի հրամանատարութեամբ դէպի Պարսկաստան խաղացին:

Արշաւանքի մերձաւոր նպատակն էր, հրովարտակի ասելով, «վերահաստատել Իրակլ թագաւորին իւր կալուածներին մէջ, Ռուսիայից կախուած դիրք տալ Ղարաբաղի հայ մեկիքներին և նրանց հպատակ բնակիչներին, և յօգուտ մեր զբաւել Արարատեան հայրապետին, որ այնքան զօրեղ արկեցութիւն ունի ամբողջ ցիրուցան հայ ազգի վրայ: Այս բոլորը շատ միջոցներ կըտար մեզ քրիստոնեաների գլխաւորութիւնը հաստատելու և մեր գերագոյն իշխանութիւնն ապահովելու համար»:

Պ. Ա. Զուբով կոմսը խնդիր ուղղեց Յովսէփ արքեպիսկոպոսին՝ ցոյց տալ մեզ Ձեր փոյթեւոհանդն ծառայութեան նըշանը՝ Մոսկովի գնայ և բանակցել եղբօրս հետ Պարսկաստանի և զբան սահմանակից ազգերի գործերի մասին, որոնց վերաբերմամբ դուք այնքան ընդարձակ ու մանրամասն տեղեկութիւններ ունիք»: Յովսէփ սրբազանը փութաց ուղարկել Պ. Զուբով կոմսին իւր յօրինած տեղեկագիրը Հայաստանի և սահմանամերձ նահանգների մասին՝ դրանց աշխարհագրական քարտիզով հանգերձ. և Վ. Ա. Զուբով կոմսի հետ տեսնուելուց յետ-

տոյ զրեց արքեպիսկոպոսը Յ. Լ. Լազարեին, թէ «սա էլ, եղբայրն էլ փափագում են, որ մենք ուղեկցենք արչաւանքին մեր ազգի քաջախրութեան և օգտի համար: Մենք անկարող էինք մերժել և մեր տկարացած մարմինը խնայել, և կարծում ենք, թէ այս գործի վերջը Աստուծու ողորմութեամբ օգնութիւն և ապահովութիւն կը լինի մեր ազգին»:

Վ. Ա. Զուբով կոմսը 26 հոկտեմբերի 1796 ամի գրով խնդրում է Յովսէփ սրբազանին գնալ միանալ Գեներալ Մայօր Ա. Մ. Ռիմսկիյ-Աորսակօյի բանակին՝ «որպէս Քրիստոսի միակ հօտը հովուող բարի հովուապետ և հայցել յօգուտ քրիստոնէութեան Արարատեան հայրապետի սուրբ օրհնութիւնը մեր ապագայ գործերի վրայ, հայրապետի, որին ես ուղղած եմ մի աւանձին գրութիւն և յանձնած նոյն իսկ Գեներալ-Մայօր Կորսակօյին՝ Նսրին Արքեպիսկոպոսի հասցնելու համար»:

Վժուար գործ յանձնուեցաւ սրբազանին. Վ. Ա. Զուբով կոմսը, չնայելով իւր ջերմ ցանկութեան շուտով ազատելու քրիստոնէականներին, ստիպուած էր սակայն անտարբեր երևալ նրանց, որպէս զի մահմեդական ժողովուրդին կասկածանքի տեղիք չտայ: Բայց որովհետև այդ ընթացքը քրիստոնէականների նկատմամբ կարող էր խախտել նրանց վստահութիւնն և Ռուսիայի վրայ գրած յոյսերը, ուստի և նրանց հաւատը զէպի Ռուսաց կառավարութեան խոստումները վառ պահելու պաշտօնը սրբազանին յանձնեցին: Վ. Զուբով կոմսը գրում էր Ռիմսկիյ-Աորսակօյ զօրավարին. «փութացէք Յովսէփ արքեպիսկոպոսի միջնորդութեամբ հաստատուն պահել Արարատեան Հայրապետին առ մեզ ցոյց տուած անձնուիրութեան մէջ»:

Յովսէփ սրբազանը շատ զործունեայ հանդիսացաւ. նա յորդորում էր համբերել Ադա Մահմէդ խանի իշխանութեան տակ մտնելու պատրաստ վրաց Իրակլ թագաւորին՝ Ռուսաց օգնութեան յոյս տալով նրան. յորդորում էր և խաներին աջակից լինել Ռուսաց զօրքին, երդմամբ վստահացնելով թէ Ռուսաստանի կողմից ոչ մի զրկանք չի հասնիլ նրանց. անձամբ միջոցներ էր մտածում Ռուսաց զօրքին պարէն և պաշար, նոյն իսկ եզներ հասցնելու համար. հովուական թղթեր էր գրում Պարսկաստանի հայերին՝ «կրկնապատկել իրենց անձնուիրութիւնը պէպի Այսեբակեան դահն» և այլն:

«Անկարող եմ բաւական շնորհակալութիւն յայտնել Զերդ սրբազնութեան այդքան մեծ ջանքերի համար, որ գործ էք

դնում յօգուտ իմ առաջնորդած զօրքերի», գրում էր 15 նոյեմբերի 1796 ամի Րիմսկիյ-Պորսակօյ զօրավարը Յովսէփ արքեպիսկոպոսին, «և շատ ցաւում եմ, որ այս տղմուտ ու ցիխոտ ճանապարհները յոգնեցնում են Ձեզ»: «Լիայոյս եմ», գրում էր նա նոյեմբերի 12-ին, «որ արդէն Ձերդ սրբազնութեան հռչակը հայ զիւղերում և նոյն իսկ խանի մօտ ինձ մեծապէս օգտակար կըլինի այս գործի մէջ (պարէնի հայթայթման), և ես ընդ միշտ երախտապարտ և անձնուէր կը մնամ առ Ձեզ»: Վ. Ա. Ջուբօյ կոման էլ իւր կողմից սրբազանին անկեղծ շնորհակալութիւն յայտնելով, խնդրում էր նրան (նամակ 2 դեկտեմբերի 1796 ամի, համար 506)՝ «չարունակել ընդհանուրի օգտին նուիրած փոյթեռանդն ջանքերը»:

Ղուկաս կաթողիկոսն՝ առանց խզելու բարեկամական յարաբերութիւնները խաների հետ, ռուսաց զօրքերի Գանձակ մտնելուց յետոյ հազիւ կարողանում էր ծածկել իւր ուրախութիւնը սպասելով նրանց մօտենալուն Էջմիածնին. սակայն յանկարծ «աշխարհիս ամենաօգտակար գործը», ինչպէս որ նա գրում էր Շամիր խանին, ընդհատուեցաւ բօթաբեր լրով, թէ Սկատերինէ Ի. վախճանուած է և ռուսաց զօրքերը յետ են կանչւում Պարսկաստանից... Շատ ծանր վիշտ պատճառեց սրբազնագոյն Ղուկասին և Վրաստանի ասպատակուիլն Աղա Մահմէդ խանի կողմից:

Կայսրուհու վախճանման օրից շատ չանցած, և յատկապէս 1799 թ. աշնան, Ղուկաս հայրապետը հիւանդացաւ և բաւական ժամանակ տառապելով՝ նոյն թուականի դեկտեմբերի 28-ին հոգին աւանդեց:

Երջանկայիշատակ Ղուկաս կաթողիկոսի գործունէութիւնը և անձնաւորութիւնը զնահատելիս չենք կարող անտես առնել նորան պատիւ բերող այն հանգամանքը, որ նա սին փառասիրութեան անմատչելի մնաց և վեհութեամբ կատարում էր իւր բարոյական պարտականութիւնքն Ազգի և Սկեղեցւոյ առջեւ, այն պարտականութիւնները, որ դնում էր նորա վրայ իւր բարձր կոչումը: Նա չենթարկուեց ընդհանուր հոսանքին, այլ իւր լուրջ հայեացքով, հեռատեսութեամբ և զգուշաւոր ընթացքով՝ փրկեց, ինչպէս որ տեսանք, հայրապետական աթոռն և հայոց ազգը մահմեդական կառավարութեան անզուտ վրէժից, որ անշուշտ նրա անզգաստութեան կը յաջորդէր, եթէ նա իւր օտի ազդեցիկ անդամներից շատերի ստիպողական հրաւերնե-

րին ականջ դնէր: Միևնոյն ժամանակ նա լիովին զնահատում էր իւր նախորդի գործերն և ամենայն փութով նկրտում, որ Սիմէօն կաթողիկոսի սահմանած կարգ ու կանոնն եկեղեցու ներքին վարչութեան մէջ ամրանայ և ռուսաց Կայսերական Տան հետ սկսուած յարաբերութիւնները սերտանան: Իբրև իւր հօտի մտաւոր և բարոյական կրթութեան նախանձախնդիր՝ նա ոչ նիւթական միջոց էր խնայում, ոչ էլ ջանք հայերէն գրքեր տպագրելու համար: Սիմէօն կաթողիկոսի «Պարտավճարի» տպագրութեան յառաջիկայ աւարտումն և ապա թէ «ժամագրքի» տպագրութեան ընդ փոյթ ձեռնարկելու գիտատրութիւնը Յովսէփ սրբազանին յայտնելիս՝ Ղուկաս հայրապետը, ի միջի այլոց, բողոքում էր Պետերբուրգում բացուած տպարանի մէջ գրքեր տպելու առաջարկի դէմ, ասելով, թէ «տպագրատուն ըստ մերում լեզուի գոյ և յայլ տեղիս... սակայն որպէս էր ջանք լուսահոգոյն, նոյնպէս և մեր ամենեցուն այն է ջանք և գիտումն, զի ի սրբոյ Աթոռոյս ելցէ այսպիսի ինչ, առ նորա ի գովեստ և ի բարձրութիւն սմին և անուան լուսահոգոյն, որ գտպագրատունս վայս հաստատեաց, զայսու որպէս զանց արարեալ յայլ տեղիս արկցուք»: «Աւրիշ տեղեր էլ հայոց տպարաններ կան, բայց նա, իւր նախորդի նման, աշխատում է, որ գրքերն էջմիածնում տպուին, որպէս զի թէ Մայր Աթոռի բարոյական հեղինակութիւնը բարձրանայ և թէ տպարանը հիմնարկովի յիշատակը մեծարուի»:

Կաթողիկոսի այդ հոգատարութիւնը հայերի մէջ կրթութիւն և գիտութիւն տարածելու մասին, ամեն ուրեք համակրանք գտաւ: Ղուկաս հայրապետի ընդարձակ թղթակցութիւնը ¹⁾ Յովսէփ սրբազանի և մանաւանդ Յ. Լազարիի, Մարգար և Փիլիպպոս Մանուչարեան եղբայրների (Ռուսաստանում) և Շամիր խանի հետ (Հնդկաստանում) բացայայտ ցոյց են տալիս, թէ որքան էին հետաքրքրւում այն դարու լուսամիտ հայերն ազգային զպրօցներ հիմնելու և հայերէն գրքեր լոյս հանելու և տարածելու կարևոր խնդրով:

Այսպէս 17 յունուարի 1783 ամի Մանուչարին ուղղած գրութեան մէջ Ղուկաս հայրապետն ասում է. «Գալով նոր

¹⁾ 17 յունուարի 1783 ամին նա գրում է Յովսէփ սրբապետին, թէ նա միանուագ 100 նամակ է արձակել: ԸՄԻ-ւան Պատմութեան Հայոց, հատ. Գ. երես 263:

պատմութեան, որ կրփափագէիր շարադրուած տեսնել,—այդ մասին են քեզ յետոյ կրգրեմ. իսկ վասն դպրատուն հաստատելոյ ըստ երոզական լեզուաց, այսպէս գիտաջիք, զի մեր լեզուաւս դպրատուն, զոր ունիմք ի սուրբ Աթոռոջս՝ հազիւ պահեմք հաստատուն, ըստ որում չէ մեզ ձեռնտու որպիսութիւն և կացութիւն երկրի: Ինչ ինչ որ վերաբերում է մի այնպիսի դպրոց հաստատելուն, ուր երոզական լեզուներ էլ աւանդուէին, իմացիր, որ մենք ունինք Մայր Աթոռում մի դըպրատուն մեր լեզուն ուսուցանելու համար, բայց այդ էլ հազիւ ենք հաստատուն պահում, որովհետեւ երկրիս որպիսութիւնն և կացութիւնը ձեռնտու չեն մեզ: Այդ մի դժուար գործ է այժմ, իսկ յետոյ ինչ կլինի — Աստծուն միայն յայտնի է:

Յովսէփ արքեպիսկոպոսի ցանկութեամբ կաթողիկոսը հասցնում էր նրան զանազան գրքեր ու ձեռագիրներ և շատ խելացի խորհուրդներ տալիս հրատարակելի գրքերի մասին:

Յովսէփ արքեպիսկոպոսին թողնելով Ռուսաց քաղաքական շրջաններում աշխատելու յօգուտ հայկական հարցի, Ղուկաս կաթողիկոսը այդպիսով չհրաժարուեց Ռուսաստանում զանգուած իւր եռանդուն ներկայացուցչի վերայ ունեցած ազդեցութիւնից: Այդ կողմից միանգամայն ինքնուրոյն մնալով, նա ինչպէս երևում է դօքա. Բէյնեզսի քաղաքական յանձնարարութեան արդիւնքներից, Յովսէփ արքեպիսկոպոսի ձեռքում կոյր գործիք չդարձաւ նոյն իսկ այն դէպքում, երբ վերջինս գործում էր Ռուսաց կառավարութեան նախաձեռնութեամբ և առաջարկութեամբ: Հայերի գաղթը Ռուսաստան, Նախիջևան և Գրիգորիոպոլ քաղաքների հիմնարկութիւնը, հոգևոր ատեանի հաստատութիւնն Աժտարխանում և ռուսաբնակ հայոց նոր թեմի ներքին վարչութեան ուրիշ գործերը կաթողիկոսի յարատեւ հոգատարութեան առարկաներ էին և նիւթ նրա թղթակցութեան սրբազանի հետ:

Սակայն այդ գործնական խնդիրներից զատ՝ Ղուկաս կաթողիկոսն իւր շնորհալի աշխատակցի հետ նամակներ փոխանակելիս, մանաւանդ վերջին տարիները, ստէպ ստէպ շօշափում էր և նրա ապագայի հարցը: Յովսէփ արքեպիսկոպոսը ինքն էլ մտատանջ էր լինում այն մասին, թէ ինչ կերպով պիտի շարունակէ հայաստանեայց եկեղեցուն ծառայել: Նա փափագում էր մի օր բազմել էջմիածնի Մայր Աթոռի վրայ, որի բարձունքից կարող էր մի աւելի լայն ասպարէզ բանալ ծա-

ուայելու իւր ազգին, որից այնքան տարի անջատուած էր, և ոչ ուուսաց պետութեան երկու արքունիքներում իրեն շուայած շնորհները, ոչ այդ արքունիքներում իրեն ընծայուած պատուաւոր դիրքը, ոչ էլ պետութեան մատուցած իւր ծառայութիւնների գնահատուելն և ճանաչուելը կարող եղան փարատել նրա մտքից այդ փափազը: Չնայելով Մայր Աթոռի ընկնուած դրութեան, դրա բարոյական նշանակութիւնն այնքան մեծ էր, որ Յովսէփ Թրքեպիսկոպոսը սիրով պատրաստ էր փոխանակել հիւսիսային մայրաքաղաքի հեշտանքն ու պատիւները Պարսկաստանում սպասող զրկանքների ու վտանգների հետ... Կեռ Սիմէոն կաթողիկոսի օրով Յովսէփ սրբազանը ցանկութիւն էր յայտնած Զմիւռնիա կամ Պոլիս առաքուելու, որոնց հայ ժողովուրդը մեծ ազդեցութիւն ունէին կաթողիկոսների ընարութեան վրայ, սակայն այդ դիտաւորութիւնն ի դերս ելաւ Ղուկասի ընտրութիւնն էլ Սիմէոնի մահից յետոյ, ինչպէս տեսանք, այնպէս արագ կատարուեցաւ, որ Յովսէփը ժամանակ անգամ չըլտաւ յօգուտ իւր թեկնածութեան որ և է բան անելու: Նա պարտուպատշաճ խոնարհութեամբ հնազանդուեցաւ ազգի նորընտիր հայրապետին, բայց և բնականաբար՝ իւր էական արժանիքների համեմատ՝ իրեն էր համարում ոչ միայն նրա օրինաւոր, այլ և արժանաւոր յաջորդը: Արդեօք նորան յուզում էր այն միտքը թէ իւր բազմամեայ ծառայութիւնն եկեղեցուն և ազգին ուուսաց պետութեան մէջ ըստ արժանւոյն կզնահատեն Ռուսաց սահմաններից դուրս եղած հայերը, որոնցից և գլխաւորապէս կախուած էր: Այս բոլորն ի նկատ առնելով նա որոշեց մի նամակ գրել Ղուկաս կաթողիկոսին: Ինչքան որ կարելի է դատել Ղուկասի պատասխանից այդ գրին՝ Յովսէփ յայտնած պիտի լինէր, թէ կարեօր է համարում էջմիածին դալ իւր թեմի մի քանի գործերի մասին հայրապետի հետ անձամբ խորհրդակցելու համար առանց յիշելու, թէ կրմնայ արդեօք էջմիածնում, թէ կրվերազառնայ Ռուսաստան,— և խնդրած, որ իւր բացակայութեան ժամանակ թեմի գործերի վարչութիւնը Նփրեմին կամ Կանիէլին յանձնուի:

Ի պատասխանի այդ գրութեան Նորին Սրբութիւնը 1782 թ. իմաց տուաւ Յովսէփին, թէ անյարմար է դատում անորոշ պաշտօնով Ռուսաստան ուղարկել այդ վարդապետներից մէկին կամ միւսին, այլ թէ կրցանկար Նփրեմին եպիսկոպոս ձեռնադրել և Ռուսաստանի թեմական առաջնորդ կարգել, որպէս

զի նա սկզբներում Յովսէփի ցուցմունքներով ղեկավարէ և քայլ առ քայլ ընտելանայ թեմի վարչական գործերին. ապա թէ մի քանի ժամանակ անցնելուց յետոյ Յովսէփը կարող կըլինէր Էջմիածին վերադառնալ: Յովսէփի նամակի շարժառիթները հասկանալով, Ղուկաս հայրապետը շարունակում էր. «Դու ևս այդքան տարի զբաղուած էիր միայն մի թեմով, որ այնքան հեռաւոր է, սահմանի վրայ է, և յետ ես մնացել ընկերներիցդ: Աստուծուն և մարդկանց յայտնի է, որ մի աւելի մեծ թեմի արժանի ես. քո թեմն էլ հարկաւ փոքր չէ ուր և մեծ պատիւ կ'վայելես, բայց շատ հեռաւոր է: Այդքան վաստակներէյ յետոյ արժանի էր քեզ մի աւելի մեծ թեմ ստանալ, հօտի և սեպուհների հետ ծանօթանալ, քեզ էլ նրանց ծանօթացնել և այդպիսի կենդրոններում Ս. Աթոռի համար աշխատելով բարի անուն ժառանգել, ինչպէս որ այստեղ ես ժառանգած: Այս մասին անշուշտ մտածում ես, ինչպէս որ գրած էիր լուսահոգի կաթողիկոսին, հարցնելով նրան, թէ ո՞ւմ կըցանկար Կ. Պօլիս և կամ Ջմիւռնիա առաքել: Հայրապետն ի վերջոյ ցաւ էր յայտնում, թէ Յովսէփի նման մի աշխատակից չունի Կ. Պօլսում, ուր իսկապէս, ինչպէս գրում էր նա, վճռուում են Մայր Աթոռին վերաբերեալ գործերը, և խորհուրդ տալիս՝ չ'յարուել հեռաւոր թեմին, որովհետեւ ազգը սովոր է նրան ընտրել, որին տեսնում ու ճանաչում է, այլ կշռել այս բոլորը և յայտնել իրեն, թէ ի՞նչ կորոչէ: Արդեօք կաթողիկոսն և Յովսէփը դարձեալ իրար բան գրեցի՞ն այս առթիւ. — յայտնի չէ միայն թէ սրբազանն Էջմիածին չգնաց, թէ և իւր ասելով, Ղուկաս կաթողիկոսն երկու անգամ հրաւիրեց նրան, իբր թէ գործերի վարչութիւնը նրան յանձնելու նպատակով: Թերևս նրա գալուստը դիւրացնելու համար էր, որ կաթողիկոսը Ռուսաստան ուղարկեց Տիբրեմ եպիսկոպոսին: Յամենայն զէպօ՝ կաթողիկոսի մահուան օրը, 28 դեկտեմբերի 1799 ամի, Յովսէփը գեռ Ռուսաստան էր:

Ինչպէս որ երևում է Էջմիածնի միաբանութեան նամակից յանուն Տիբրեմ եպիսկոպոսի 1800 թ. փետրուարի 3-ից, եկեղեցական դասն և հայ ազգի ականաւոր ներկայացուցիչներն երկու անգամ գումարուելով ժողով կազմեցին Ղուկասին յաջորդ ընտրելու համար և վերջապէս վճռեցին Կ. Պօլսի հայոց ժողովրդին թողնել՝ ընտրել մէկին հետևեալ երեք ընտրելիներէից, որոնք էին՝ Կ. Պօլսի պատրիարք Դանիէլ արքեպիսկոպո-

ար, ռուսիարձակ հայոց թեմական առաջնորդ Յովսէփ արքեպիսկոպոսն և Վեսարիայի թեմական առաջնորդ Ստեփաննոս արքեպիսկոպոսը: Սակայն 16 յունուարի 1800 ամի կայացած այդ ժողովի համախօսականի մէջ երկու վերջին ընարիլիների անունը չկայ, իսկ Գանիէլից յետոյ հրկրորդ կանդիտատ անուանուած է Նփրեմ արքեպիսկոպոսը և ահա այդ համախօսականը տանելու համար Դաւիթ արքեպիսկոպոսը Ա. Պօլիս առաքուեցաւ: Թէպէտ ընտրողական ժողովն և կըցանկար քանքարաւոր և հաստատակամ Յովսէփին կաթողիկոս տեսնել, սակայն վախենալով մահմեդական իշխանների վրէժխնդրութիւնից այն մասնակցութեան փոխարէն, որ նա ունեցել էր ռուսաց զօրքերի արշաւանքում թիւրքերի և պարսիկների դէմ, զգուշացաւ պաշտօնասպէս նրան ընտրելի հրատարակել:

Դաւիթ եպիսկոպոսի Պօլիս մեկնելուց մի քանի օր յետոյ էջմիածին եկան Առաքել աւագ քահանայ Ասամզեանն և Յովսէփ Բեհրութեան իշխանը, մի նամակ բերելով վրաց Գէորգ թագաւորից և մի հանրագիր Թիֆլիսի հայ հասարակութիւնից, որոնց մէջ յիշատակուած էին Յովսէփ արքեպիսկոպոսի ծառայութիւններն և առաջարկուած՝ նրան ընտրել կաթողիկոս: Այս պատճառով ընտրողական ժողովը մի նոր նիստ գումարեց և մի նոր համախօսական կազմելով, թէ կաթողիկոս ընտրուան Պօլսի պատրիարք Դանիէլ արքեպիսկոպոսն և ռուսիարձակ հայոց վիճակի առաջնորդ Յովսէփ արքեպիսկոպոսը, այդ արձանագրութիւնը գեռ Կարին գտնուող Դաւիթ արքեպիսկոպոսին ուղարկեց, որպէս զի առաջնի հետ միաժամանակ Ա. Պօլսի հայոց համայնքին յանձնուի: Բացի այդ՝ հայ ազգի ընտրողները, Թիֆլիսի պատգամաւորների պահանջմամբ, մի հրաւիրագիր յօրինեցին յանուն Յովսէփ արքեպիսկոպոսի, որ Գէորգ թագաւորը պիտի հասցնէր նրան: Այդ հրաւիրագրում, ի միջի այլոց, հետևեալ տողերը կան. «Իթէ դու չես վախենում այն աղետներից, որոնք կարող են հասնել ազգին, սուրբ Աթոռին և քեզ, աւրեմն հաճիր դալ մեզ մօտ—մենք վախելուչ մեծարանքով կընդունենք քեզ, սակայն եթէ վախենաս և չգաս, մենք քեզ մեղադիր չենք լինիլ»:

Ինքն Յովսէփ արքեպիսկոպոսն իւր ընտրութիւնն իսկապէս կայացած էր համարում: Վրաց թագաւորի համակրութիւնը նրա ընտրութեան, նոյնպէս և ռուսաց կառավարութեան աջակցութիւնը, որ անշուշտ պէտք եղած դէպքում կըհասնէր

նրան, նրա այդ համոզմունքը զօրացնում էին, և նա այդ իմաստով գրեր էր փոխանակում Կ. Պօլսի պատրիարքի, վրաց Գէորգ թագաւորի, նրա Դաւիթ ժառանգի, իւր թիֆլիսաբնակ ազգականները և Էջմիածնի միաբանութեան իրեն համարժեք անդամների հետ: Բայց և այնպէս նա չէր ուզում Էջմիածնի միաբանութեան և Գէորգ թագաւորի հրաւերով մեկնել տեղից, մինչև որ Կ. Պօլսի ժողովուրդն ընտրութիւնը չվաւերացնէ: «Չեմ կամենում», պրում էր նա Կ. Պօլիս, «ընդունել այդ կոչումը թագաւորներից և երեկի իշխաններից, այլ նախ Աստուծոց և ապա բոլոր քրիստոսասէր հայ ազգից, որի ձայնը ձայն Աստուծու հաւատալով, յօժարութեամբ կարող կլինիմ ընդունելու»¹⁾

Բերաթի երկար յապաղումը Կ. Պօլսից և Դանիէլ պատրիարքի խորհաւանաց լուրերը, որ անձամբ հետամուտ էր հայրապետական Աթոռը բարձրանալու, վրդովում էին Յովսէփին, և նա այդ բոլորին վերջ դնելու համար նամակով ազգաբարեց պատրիարքին, թէ ոչ ինքն, ոչ էլ Առուսիայի և Վրաստանի հայերը մի ուրիշ կաթողիկոս կը ճանաչեն. ուստի և խնդրեց այն զժողովիւնների առաջն առնել, որոնք կարող էին ծագել հայ ազգի մէջ: Բացի այդ՝ 23 փետրուարի 1800 ամի նա դիմեց գաղտնի խորհրդական Ս. Լ. Լաչկարեին²⁾ և Ղուկաս

1) «Չեռագիր. Մեր գոյն կոչումն ոչ կամիմք լինիլ միայն ի թագաւորաց և ի կայսերաց կամ յերեւելի իշխանաց և ի մարդկանց, այլ նախ յԱստուծոյ, և ապա ի բոլոր հասարակութենէ հայկազուն, քրիստոսասէր ժողովրդոց, որոց բալով լթեան ձայն՝ ձայն Աստուծոյ հաւատալով կարացուք յանձն առնուլ յօժար ընդունելութեամբ»: Միևնոյն միտքը նա կրկնում է նոյն իսկ փետրուարի 23 ին գրած նամակում. «վեհազունից հրաման յետին համարեցի և համարիմ, զի մի՛ բռնութիւն նովաւ մտցէ ի սուրբ աստիճանն, այլ տեղի ետու ազգային սովորութեանց, զի ազգն զիս և ևս զազն ընդգրկելոց եմք: Աչ կամիմք ինքնին կարևոր իշխանութեամբ նպաստաւորաց մերոց ելանել ի սուրբ գահս, այլ կամօքն Աստուծոյ և համահաճութեամբ հասարակ զաւակաց սուրբ Մօրն մերոյ, զի բազմացի և վերակրկնեսցի սէր և ետադողութիւն առ ամենեսին, որովք և մեր կարացուք զգենուլ զչօրութիւն ի բարձանց առ ի հովուել զհօան Աստուծոյ և կրել զճանրութիւն լծոյն այնորիկս:

2) Արտաքին գործոց Պետական Յանձնաժողովի Ասիական բաժնի անդամ.

կաթողիկոսի մահուան լուրն և հանգուցեալին յաջորդելու կոչուած երկու կանգիտատի ընտրութիւնը նրան յայտնելով, խնդրեց, «եթէ հարկաւոր համարէ՝ հասցնել այդ ի գիտութիւն առ որ անկն է»: Ըստ այսմ նոյն թուականի մարտի 16 Բարձրագոյն հրովարտակ եյաւ յանուն Օսմանեան դրան ուսաց դեսպան Քամարայի՝ հետեեալ բովանդակութեամբ. «Ձանացէք հայոց ազգի կաթողիկոսի ընտրութեան առթիւ աշխատել, որ Դուռը ներկայ դէպքում նոյն ազգին տրուած իրաւունքը չեղծանէ, և փոյթ տարէք, որպէս զի այդ կոչման համար մի անարժան մարդ չընտրուի, որ արծաթով և հնարքներով կարողանար ձեռք բերել միմիայն հայոց ազգի ընդհանուր հաւանութեամբ ձեռք բերելի կոչումը»: Նոյն թուականի ապրիլի 16 դեսպանը գրում էր Լաչկարիին, թէ չնայելով հասարակ ժողովրդի համակրութեան Յովսէփ սրբազանին՝ հոգևորականներն և երևելիները մեծապէս խոչնդոտն են նրան, որովհետև երկիւղ են կրում, թէ նրա ընտրութիւնը ճնշմունք և հալածանք կըյարուցանէ Մայր Աթոռի և հայ ազգի դէմ պարսկական կառավարութեան կողմից՝ յիշեալ սրբազանի Զուրով կոմսի արշաւանքին մասնակցելուն և Պատեօմիին իշխանի հետ ունեցած յարաբերութիւնների պատճառով. գալով Կրան, նա չէ խառնուում այդ գործին»:

Այս հանգամանքների մէջ Կ. Պօլսի հայ համայնքը Դանիէլ պատրիարքին կաթողիկոս ընտրեց, և սա արդէն պատրաստոււմ էր էջմիածին մեկնել, երբ Քամարա դեսպանն այդ գործին միջամտտ եղաւ: Ինչպէս երևում է նրա կայսեր ուղղած գեկուցագրից ի ¹⁶/₂₈ մայիսի՝ նա ազգարարեց Բ. դրան, թէ Կ. Պօլսի հայերը թէև լիովին գիտեն Յովսէփ սրբազանի առաւելութիւնները սր և է ուրիշ կանգիտատի առջև, բայց վախենալով Բ. Կրան հալածանքից չեն վստահանալ նրան ընտրել. այն ինչ թաղաւոր կայսրին հաճելի կըլինի, եթէ հայերը կաթողիկոս ընտրեն Յովսէփին, որ բոլոր հայերի վկայութեամբ ամենից աւագն է և արժանաւորը արքեպիսկոպոստների դասում և մանաւանդ անձամբ էլ ծանօթ է Նորին Մեծութեան: Սրբազանի ընտրութեան արգելք եղող վտանգները մէջ տեղից բառնալու համար անհրաժեշտ կըլինէր, որ Բ. Կուռը մի նոր ընտրութիւն կարգադրէ և ինքն հայերի առջև մատնացոյց լինի Յովսէփի վրայ, իբրև ցանկալի կանդիտատի Սուլթանն այդ առաջարկութիւնն ընդունելուն պէս յանձնեց դեսպանին Քազաւոր կայսրի գիտութեան հասցնել,

Թէ նրա ցանկութիւնը կը կատարուի, և նոյն օրը հրամայեց Բենէդոս արքորել Դանիէլ պատրիարքին, իսկ Դաւիթ արքեպիսկոպոսին Լէմնոս, որովհետև նա ևս Յովսէփի ընտրութեան հակառակ էր, մտադիր լինելով Դանիէլի մեկնելուց յետոյ նըրան յաջորդել Կ. Պօլսում:

^{16/28} յունիսի 1800 ամի Թամարա դեսպանն ամենահպատակօրէն զեկուցանում էր, թէ Վեովսէփ արքեպիսկոպոսն այս օրերս Էջմիածնի կաթողիկոս ընտրուեցաւ յընդհանուր գոհութիւն հայոց ազգի, որ իւր հակումը դէպի նա մի բազմաքանակ ստորագրութիւն կրող հանրագրով ցոյց տուաւ, որով ազգի ընտրութիւնը հաստատելու սովորական բերաթ են խնդրում Բ. Դանից: Նորընտիր պատրիարքը Դաւթին յանձնեց բերաթն Էջմիածին տանելու պաշտօնը և այդպիսով ազաւեց նրան մօտալուտ արքորի վտանգից: Բերաթի պատճէնը՝ շնորհակալութեան նամակներով և գործին վերաբերեալ «միւս թըղթերով» դեսպանն առարեց վիցէ-կանցլէրին, ինչպէս որ տեսանելի է նրա զեկուցագրից յանուն թագաւորի ի ^{1/13} յուլիսի 1800 ամի:

Երբ Յովսէփի կաթողիկոս ընտրուիլը պաշտօնապէս յայտնի եղաւ, Պօղոս Ա. կայսրը «Նորին Կայսերական Մեծութեան Աւագ Տիտղոսը կրող» հրովարտակով ի 28 յուլիսի 1800 ամի հետևեալ խօսքերն ուղղեց Յովսէփ հայրապետին և բովանդակ հայ ազգին.

«... Թէ ըստ օրինակի Մեր վերոյիշեալ նախնեաց և թէ մանաւանդ ի նշան Մեր յատուկ գոհունակութեան նրա (Յովսէփ կաթողիկոսի) ջերմեռանդն գործերից, Մենք հաւատելով հանգերձ, թէ միշտ Մեր Կայսերական գթութիւնն և բարեհաճութիւնը կընծայենք նոյն Յովսէփ կաթողիկոսին և հայոց հայրապետական աթոռի բոլոր յաջորդներին, եւս և մեխրքներին, իւզբաշներին և կառավարիչներին և համայն պատուելի հայոց ազգին,—թոյլ ենք տալիս նրան, Յովսէփ կաթողիկոսին և նրա հայրապետական աթոռի յաջորդներին՝ հոգևոր հանգամանքների և եկեղեցական ծէսերի վերաբերեալ գործերում առաջուայ պէս իւր իրաւասութեան ներքոյ սահել Մեր պետութեան մէջ բընակուող և Մեզ հպատակ հայազգի և հայադաւան մարդկերանց: Վստահ թող լինին նոյն ամենագնիւ Յովսէփ կաթողիկոսը, արգոյ մեխրքներն, իւզբաշներն ու կառավարիչներն և ամբողջ յարգելի հայոց ազգը եւ մանաւանդ Մեր պետութեան

մէջ ընակուող և Մեզ հստակ հայերը՝ որ Մեր հաճութիւնն և թխարկութիւնն ընդ միշտ նրանցից անկապտելի կրմնան»:

Բացի այդ՝ նոյն թուականի նոյեմբեր ամսին բարձրագոյն հրովարտակ գրուեցաւ Կ. Պոլսի ռուսաց դեսպանին, թէ Պատուիրում ենք Ձեզ ամեն հնար եղած նպաստ ու պաշտպանութիւն հասցնել հայոց Հայրապետի (Յովսէփի) կողմից թիւրքիայի մայրաքաղաքն առաքուող հոգևոր պաշտօնեաներին այն ամեն պարագաներում, ուր նրանք կարիք կ'ունենան, և ըստ ամենայնի նոյն հրովարտակի (11 յունվ. 1781 ամի) համեմատ վարուիլ»:

Ապա թէ վրաց Գէորգ թագաւորին գրուեցաւ. «Առաջարկում ենք Ձերդ Բարձրութեան՝ հայրապետի Ձեր երկիրը ժամանելուն պէս՝ Ձեզ յայտնի հին եղանակով և հանդիսով ընդունել նրան և այդ տեղից իւր սրբազան կոչման վայել չուք ու պատուով և թիկնապահ զինուորներով ճանապարհ դնել: Լիայոյս ենք, որ Ձերդ Բարձրութիւնը առաւել մեծ փութով կաշխատի այդ մասին, որովհետև Հայրապետը, Մեր կայսրութեան մէջ արքեպիսկոպոս լինելուց յետոյ, Մեր ձեռքով է հաստատուած իւր այդ նոր աստիճանում»:

Յովսէփ կաթողիկոսն էլ իւր կողմից՝ յառաջ քան Ռուսաստանից մեկնելը մի թուղթ ուղղեց ռուսաց կառավարութեան, որով միջնորդում էր՝ «ի տրիտուր իւր ծառայութեանց, որ մատուցել է ռուսաց պետութեան, ի յարգանս հայրապետի մասն կոչման և ի նշան ամենողորմած բարեհաճութեան դէպի հայ ազգը՝ հոգ տանել իւր հօտի պէտքերի մասին և վարձատրել իւր մերձաւոր աշխատակիցներին. մինեոյն ժամանակ մատնացոյց լինում Գրիգոր վարդապետի վերայ, որպէս իւր յաջորդի, որին մտադիր էր եպիսկոպոս ձեռնադրել: Թնդրուած կէտերից շատերը կատարուեցան և բացի այդ՝ «ի յարգանս», ասուած է հրովարտակում, «հայրապետի ծառայութեանց յօգուտ մեր Կայսրութեան» այն ոտճիկը, որ նա ստանում էր իբրև Ռուսաստանի վիճակաւոր առաջնորդ, մշտական թոշակի վերածուեցաւ և նրան 25 արչին զգեստացու դիպակ ընծայեցին. Բոստոպչին կոմսն այդ մասին գեկուցում տալով Հայրապետին գրում էր. «Նորին Կայսերական Սեծութիւնը բարեսիրաբար հաճեցաւ այս շնորհումներով որոշել Ձեզ միւս հայրապետներից, Ձեր նախորդներից... Հաղորդում եմ Ձեզ, որ Ձեր այս

տեղ վերած առաջնորդական պաշտօնի յաջորդին էլ մի վայելուչ ուժեղ կրթատկացուի»:

30 Հոկտեմբերի 1800 ամի հրովարտակով հրամայուած էր Աժտարխանի նահանգապետ գեներալ-Լէյտենանտ Կնորրինգին՝ «Հայրապետին մինչև Թիֆլիս հասցնելու համար տալ նրան մի վայելուչ յուղարկաւոր վաշտ կազակների աւագ սպայով, որ կարենար ծառայել նրան իբրև պրիստաւ (յանձնակատար)»:

Բարձրագոյն հրովարտակը, օսմանեան զրան բերաթն և միւս թղթերը հասան Յովսէփ կաթողիկոսին Աժտարխանում 18 նոյեմբերի, և այնուհետև նա ճանապարհ ընկաւ դէպի Էջմիածին: Սահմանամերձ Մոզղով քաղաքը ժամանելուց յետոյ նա 18 յունուարի 1801 թ. մի նամակ առաքեց Ռոստոպչին կոմսին, որով դարձեալ շնորհակալութիւն էր յայտնում իւր գտած կայսերական շնորհների փոխարէն: Այդ նամակը հետեւեալ խօսքերով է վերջանում. «Եթէ Նորին Կայսերական Մեծութեան Ամենադորմած թագաւորին երբ ևիցէ հաճոյ թուի իւր ողորմած հայեցուածքը դարձնել Արարտեան նահանգի և իմ հայրապետանիստ Էջմիածնի մենաստանի, իւր խոնարհ ու հաւատարիմ աղօթարարի վերայ, կարելի է պատասպարել նրանց թշնամիների յորձակումից մի զօրբաժնով, որի վրայ, ըստ իս, լաւ կըլինէր հրամանատար նշանակել այն երկիրն և ազգերի բարբն ու վարքը լաւ ճանաչող հեծելազօրի գեներալ Սաւելյևին»:

Ռոստոպչին կոմսն իւր կողմից՝ ըստ բարձրագոյն հրամանի գրում էր Հայրապետին (11 յունվ. 1801), թէ «Վհահափառ Կայսրը հաւատարմով հաւատում է Ձեր երախտագիտութեան ցոյցերին և Ձեր անկեղծ հաւատարմութեան իւր գահին, մանաւանդ որ դուք այդ բոլորը նշանաւոր գործերով հաւաստած էք, վասնորոյ և առանց բնաւ երկբայելու կարող էք ապագային ևս յոյս դնել նրա արքայական բարեհաճութեան և հովանաւորութեան վրայ, որոնք Ձեր մասնաւոր անձնուիրութեան պատճառով յատուկ Ձեր անձին և համայն ազնիւ հայ ազգի վրայ տարածուած կըմնան»:

Հայրապետը Թիֆլիս ժամանեց 10 փետրուարի 1801 ամի: Գէորգ թագաւորին այլ ևս կենդանի չգտաւ: Գեներալ Մայօր Լազարեը 11 փետրուարի ծանուցանում էր գեներալ Մայօր Կնորրինգին. «Նորին Սրբութիւնը հայոց Յովսէփ Հայրապետն

երէկ Թիֆլիս ժամանելուն պէս՝ Յովհաննէս արքայորդին իւր ամենալաւ իշխանների հետ միասին գիմաւորեց նրան Կուկի կոչուած զիւղի մօտ։ Այնուհետև՝ մինչ նա անցնում էր՝ ուժաւորութիւն եղաւ. իսկ նրա քաղաք մտնելու բոլէին ընդ առաջ ելաւ դռների մօտ հաւաքուած եկեղեցական դասը հանդիսաւոր զգեստաւորութեամբ. ուր նորին սրբութիւնն ևս զգեստ հագաւ, ապա թէ հետի դնաց մինչև հայոց Վանքի եկեղեցին և այն տեղ թագաւոր Կայսրի արեշատութեան համար մաղթանք կատարեց, մի պատշաճ քարոզ ասելով ժողովրդին։ Հասցնելով այս ի գիտութիւն Ձերգ գերազանցութեան, կաւելացնեմ, որ ևս էլ գեներալ-Մայօր Գուկեակօվի և մի քանի սպանների հետ գիմաւորեցի նրան Կուկի զիւղի մօտերը ուժաւորութիւն։ — Էիմ Թիֆլիս գալուց յետոյ, գրում էր Հայրապետը Բոստոպչին կոմսին, «տեղւոյս հանգամանքների հետ ծանօթանալով, բաւական յաջողեցայ յուսկնդրութիւն և ի հնազանդութիւն իմ Կայսրին բերել թէ արքայորդիներին, որոնց հետ անձամբ տեսակցութիւն ունեցայ և թէ անուանի իշխաններին։ Թագաւորիս շնորհները վայելելով հոգեպէս մխիթարուած եմ, որ զէթ մասամբ նպաստաւոր եղայ Նորին Կայսերական Մեծութեան սրբական կամքի իրագործման և օգտաւէտ վրաց թագաւորութեան՝ զբան ընդ միշտ Ռուսաց Պետութեան հետ միացնող Բարձրագոյն մանիֆէստի հրատարակման գործում։ Այս իսկ Բարձրագոյն կամքի իրագործման համար շատ աշխատանք կրեց իւր ծառայութեան պարտին համեմատ նաև գեներալ-մայօր Լազարեր-Վրաստանը համայն Ռուսիայի հպատակութեան ներքոյ դնող Բարձրագոյն մանիֆէստը ամսոյս 16-ին վրաց եկեղեցու մէջ յայտարարելուց յետոյ՝ նոյնը մի առանձին հազորագրութեամբ ուղարկեց և ինձ հայոց եկեղեցում ծանուցանելու համար. որ և ես ամսոյս 17-ին ընդհանուր հաճութեամբ և պատշաճաւոր հանդիսով հրատարակեցի։ Այս առթիւ տեղի գտած հանդիսի կարգը պատիւ ունիմ ներկայացնել ընդ սմին»։

Մինչ այս մինչ այն՝ երեք եպիսկոպոսից բաղկացած մի պատգամաւորութիւն եկաւ Էջմիածնից՝ կաթողիկոսին Մայր Աթոռը տանելու համար։ Նորին Սրբութիւնն արգէն պատրաստուած էր ճանապարհ ընկնել և բարև մնայի այցելութիւններ էր անում։ Փետրուարի 27 նա կամեցաւ բաղանիք զնալ. Դարիա թագուհին այդ իմանալով, առաջարկեց նրան Արքայական կոչուած բաղանիքը, որ այն ժամանակ թագուհուն էր

պատկանում: Հայրապետն ընդունեց այդ առաջարկը. սակայն բաղանիքից յետ գալուն պէս տկարութիւն զգաց և անկողին մտաւ. հիւանդի դրութիւնն օր ըստ օրէ ծանրացաւ, և մարտի 9-ին նա իւր հոգին աւանդեց: Մահուան մերձենալը զգալով, նա կանչեց իւր մօտ Էջմիածնից պատգամաւոր եկած Սիմէոն եպիսկոպոսին, խոստովանուեցաւ, հաղորդութիւն ընդունեց և առաւօտեան 9¹/₃ ժամին հանգեաւ ի տէր եղբօր գերդաստանի շրջանում: Մեռնելուց առաջ նա խնդրեց Սիմէոն եպիսկոպոսին և իւր մօտ գտնուող Գրիգոր վարդապետին՝ անյապաղ Էջմիածին ուղարկել իւր գոջը, ճորպէս զի իւր հոգու վրայ մեղք չմնայ», — բացի մի փոքրիկ տփից, որ պարունակուած էր յատուկ իրեն ընծայուած մի քանի թանկագին իրեր, այդ տուփը նա խնդրեց տալ իւր եղբօրը՝ Սողոմոն իշխանին: Խընդրեց թաղել իւր մարմինն Էջմիածնում, Սիմէոն կաթողիկոսի գերեզմանին կից:

Չենք յապաղել այն զրոյցների վրայ, որոնք մինչև այս օր չեն մոռացուած հայերի մէջ, իբր թէ նա թունաւորուած էր. այդ զրոյցները սր և է իրական հիմք չունին. նրա կեանքը ցանկալի էր նրան շրջապատող անձերին:

Այդպէս աւոյգ հասակում խափանուեցաւ ի Ռուսաստան Հայաստանեայց եկեղեցու առաջին ներկայացուցչի գործունէութիւնը, այն չքեղ ձիրքերով օժտուած մարդու, որ նշանաւոր երախտիք արաւ կառավարութեան և իւր Եկեղեցուն և Ռուսաց միապետների առջև շնորհ ու հովանաւորութիւն վաստակեց ոչ միայն իւր, այլ և թէ՛ ռուսիարճակ և թէ՛ օտարաբնակ համազգիների օգտի համար: Նա հաստատեց իւր ամբողջ հօտի գիտակցութեան մէջ այն գաղափարը, թէ հայ ազգի ուղիղ հասկացուած շահերը լիովին համակերպ են Ռուսաստանի շահերին և զբաւ բարձր կոչման Արևելքում. նա մի պայծառ օրինակ հանդիսացաւ իւր յաջորդների, այն է՝ ամենայն հայոց կաթողիկոսների համար, որոնք նրա գծած շաւղով ընթացան. նրա օրինակով ներշնչուած էր Ներսէս կաթողիկոսը, որ անձնութիւնէն և անձնուրացութեան բազմաթիւ գործեր կատարեց Ռուսիայի տիրապետութիւնն իւր հայրենեաց մէջ հպատատելու համար 1827—29 թ. թ. պարսից ու թիւրքաց պատերազմների ժամանակ, և նմանապէս մեծ պատիւներ ու շնորհ գտաւ Ռուսաց Միապետների առջև և յարգանք նրանց պետական մարդկանցից:

Այսպէս ուրեմն Պետրոս Մեծի ժամանակից ի վեր Ռուսաստանի և հայ ազգի միջև հաստատուած բարոյական կապն և մտերմութիւնը լինովին գիտակցօրէն ամբացան Սկստեւրինէի իմաստուն կառավարութեան օրով, և այդ յարաբերութիւնները բնական հետեանք էին Ռուսաստանի ամեն կողմանց հայերի բոլորանուէր հաւատարմութիւնն և նրանց մատուցած երախտիքը, որոնք բազմաթիւ հրովարտակներով յանուն հայ ազգի և նրա հայրապետների վաւերացուած են նոյն իսկ Գահի բարձունքից:

Իւր հայրենիքին լաւութիւն կամեցող իւրաքանչիւր քաղաքացու, և մանաւանդ իշխանութիւն վայելող մարդու սուրբ պարտքն է վառ պահել այդ զգացումներն և նպաստել դրանց զարգացման, բարի ծառայութիւն անող չին նրանք, որոնք թուլացնում են այդ բարոյական շողկապներն և փոխադարձ անվստահութիւն գրգռում այնտեղ, ուր դրա համար ընաւ պատմական հիմք չկայ: Անցեալի ծանօթութիւնը վերացնում է մէջ տեղից թիւրիմացութեան առիթներն և փոխադարձ համակրութեան ու յարգանքի բարի զգացումներ յառաջ բերում: Նրջանիկ կը համարենք մեզ, եթէ մեր հետազօտութիւնը գէթ փոքր ի շատէ՛ նպաստէ այդ գործին:

x

Արտատպած «ԼՈՒՄՆ» ամսագրից

